

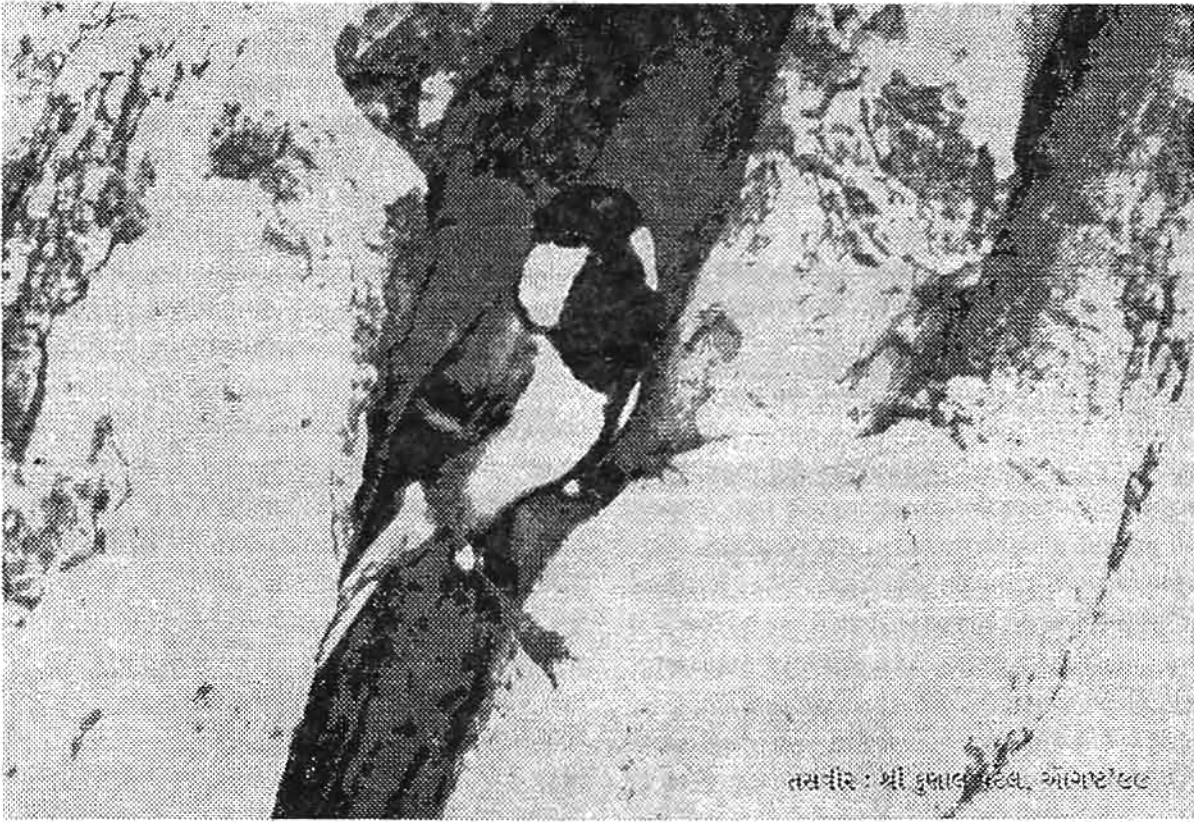

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રૈમાસિક

પરિભાષક : લાલસિંહ રાઘાલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

તસવીર : શ્રી કુણાલ સિંહલ, ઓગષ્ટ ૧૯૯૯

ગુજરાતની પૂર્વ સરહદે આવેલાં ભેજવાળાં પાનખર જંગલોમાં જઈએ તો રાખોડી રામચકલી (Grey Tit) અચૂક જોવા મળી જાય. દૂરબીન માંડીએ ત્યારે તેના શરીર પરના આછા રાખોડી અને કાળા રંગોનું અદ્ભુત સંયોજન મુગ્ધ કરી દે. શ્રી કુણાલ પટેલે જેસોરની ટેકરી પર એક મૃત, કડાયાના (Sterculia urens) વૃક્ષના થડિયા પર તેની આ તસવીર લીધી છે. આ મૃત જાડની બખોલમાં તેનો માળો હતો. ત્યાં પહોંચવા પક્ષી નળાકાર બખોલમાંથી નીચે જતું હતું. ફટમાંથી પક્ષીને ઉપર નીચે જતું જોઈ આધુનિક મકાનોમાંની 'લીફ્ટ' યાદ આવી જાય ! શ્રી કુણાલના જણાવ્યા અનુસાર મા-બાપ બંને જાતજાતનાં જીવડાં બચ્ચાંના ખોરાક માટે લઈ જતાં હતાં એક કલાકના નિરીક્ષણ દરમિયાન પક્ષીઓ એક ક્ષણ માટે પણ આરામ કરતાં જોવા ન મળ્યાં.

(તા. ૧-૮-૯૯ થી તા. ૧૫-૮-૯૯ સુધી શ્રી લવકુમાર ખાચર અને હું હિંગોળગઢના કિલ્લામાં સાથે રહેલા. તે દરમ્યાન તેમની સાથે થયેલા વાર્તાલાપો અને સંસ્મરણોની ઝાંખી અહીં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.)

હિંગોળગઢ અભયારણ્યમાં ભીમકૂઈ નામના સ્થળે 'ગીર ફાઉન્ડેશન' વિદ્યાર્થીઓ માટે શિબિરો કરે છે. તેણે પર્યાવરણ શિક્ષણકારો માટે ત્યાં બે દિવસની કાર્યશાળા રાખેલી. તેના બીજા અને આખરી દિવસે તેમાં ભાગ લેવા તા. ૩-૮-૯૯ના રોજ શ્રી લવકુમાર ખાચર અને હું ગયેલા. ઘણા જાણીતા ચહેરાઓ ત્યાં જોવા મળ્યા.

આ સંમેલનમાં સૌથી ઉમરલાયક અને તકલાદી શરીરવાળો તો હું જ હતો. ઉમરમાં બીજા હતા શ્રી લવકુમાર. 'ગીર ફાઉન્ડેશન'ના નિયામક શ્રી એચ. એસ. સિંહે અમને બંનેને આવકાર્યા અને પ્રકૃતિશિક્ષણના બુદ્ધિગૌં તરીકે અમારી ઓળખાણ આપી. કાર્યક્રમ દરમ્યાન મનમાં હું જૂની સ્મૃતિઓ રાગોળવા લાગ્યો. માનવજાતની તે એક આગવી લાક્ષણિકતા છે. આમ જોવા જઈએ તો ભૂતકાળને ફરી તાજે કરવાની શક્તિ તો કેવળ માનવમાં જ છે ને? ના. તે સર્વશી સાચું નથી. પ્રાણીઓમાંયે યાદશક્તિ છે, પણ તેનો વ્યાપ ટૂંકા ગાળા પૂરતો હોય છે. અને ૧૯૭૫માં અમે આ સ્થળે પરોલવહેલા શરૂ કરેલા પ્રકૃતિ પરિચય શિબિરોની સ્મૃતિઓમાં હું જેમ ડૂબી ગયો તેમ પ્રયુષ્ણીઓ ભૂતકાળની યાદમાં જીવી શકતાં નથી. માણસે આજે ચારે બાજુ જે પગપેસારો કર્યો છે તેની ટિપ્પણી નહીં કરું, પણ એક વાતનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના નથી રહેવાતું. ભીમકૂઈના આ સ્થળે આ વૉકળા પર ઘેઘૂર વડલો હતો. તેના ટેટા ખાવા અને ચૂનાના પથ્થરોમાં ખોદેલ નાની ભીમકૂઈ છલકાઈને જે નાનકડું વલેણ બનતું. તેનું પાણી પીવા સેંકડો બુલબુલ અને અન્ય પંખીઓ આવતાં.

યુગો પહેલાં આ ઘરતી ચીરીને ધગધગતા પ્રવાહી સ્વરૂપે લાવારસ બહાર આવ્યો, અને આગ્નેય ખડકો પર ઠર્યો. આજના મધ્ય સૌરાષ્ટ્રનો ઊંચો નીચો આ ઉચ્ચપ્રદેશ તેમાંથી બન્યો છે. સમય જતાં લાવાના તે ખડકો પર ચૂનાના પથ્થરોની ટેકરીઓ બંધાણી. તેની પાણી શોષવાની ક્ષમતા ખૂબ છે. શ્રી લવકુમાર તે વખતે આ બધું અમને સમજાવતા અને કહેતા. "ચૂનાની આ ટેકરીઓ ભૂતકાળમાં પાણી સંઘરવા માટેના કુદરતના ટોંકા છે, એ ન ભૂલતા." વળી ઉમેરતા કે, "વરસાદના પાણીને રોકવા અને તે જમીનમાં ઊતરે તે માટે અહીંની વનસ્પતિ કાળજીથી સચવાય તે ખૂબ જરૂરી છે."

કાર્યશાળામાં ભાગ લઈ રહેલા એક ભાઈએ પૂછ્યું, "નવરંગ (Indian Pitta) અહીં પ્રજનન કરે છે?" શ્રી લવકુમારે કહ્યું, "હા. સ્વ. દરબાર સાહેબે અને મેં તેનાં બચ્ચાં અહીં જોયાં છે ખરાં. અહીં પ્રજનન કરવાનું તો તેણે હમણાંનાં થોડાં વરસોમાં શરૂ કર્યું છે." તરત ચેતવણી આપતાં તેમણે ઉમેર્યું, "આ ઉપરથી અહીંનો વસવાટ સુધર્યો છે એવું રાખે માની લેતા. વધારે શક્ત્યતા તો એ છે કે તેના પરંપરાગત પ્રજનન વિસ્તારો ખરાબ થયા હોય અને તેને લીધે પ્રજનન માટે નવરંગને અહીં આવવું પડતું હોય."

ચર્ચા દરમ્યાન શ્યામશિર કશ્યા (Blackheaded Cuckoo-shrike) અને બપૈયા (Common Hawk-cuckoo) ના બોલ સંભળાતા, તરત તેમણે મારું ધ્યાન દોર્યું; પછી કહે, "સ્વ. શ્રી શિવરાજકુમારે અને મેં અહીં ઘનિષ્ટ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું છે, છતાં છેલ્લા એક-બે દાયકા સિવાય આ પંખીઓ અહીં દેખાયાં ન હતાં. પંખીઓને જાળથી પકડીને તેમને કડી પાંદરાવવાના 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' તરફથી અહીં ચાલતા કાર્યક્રમમાં છઠ્ઠા અને સપ્તમા દાયકામાં મેં પોતેય ભાગ લીધો છે. તે વખતે આ બંનેમાંથી એકેય પંખી અમારા સાંભળવામાં આવેલું નહીં." વળી લવકુમારે ઉમેર્યું, "ખરેખર તો અગાઉ કેબે ચડતાં અહીંનાં પંખીઓ હવે એટલાં બધાં ઘટી ગયાં છે કે આપણને ચિંતા થાય. બિલ બટેર (Bustard Quail) નો ડૂંડૂં અવાજ, તલિયા તેતરનો (Painted Partridge)

રણકતો બુલંદ અવાજ અને નાના ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) તથા આગિયા ચંડૂલ (Redwinged Bush Lark) નાં સંવનન ગાન હવે સંભળાતાં નથી. નાની ફક્કફૂકી (Franklin's Wren-Warbler) તથા લાલભાલ ફૂકી (Rufousfronted Wren-Warbler) ના સતત સંભળાતા રહેતા બોલ હવે બહુ સાંભળવા મળતા નથી અને મોટી ફક્કફૂકી (Jungle Wren-Warbler) નો અવાજ સંભળાવો બંધ થઈ ગયો છે."

શિબિરાર્થીઓને સંબોધતાં શ્રી લવકુમારે ઉમેર્યું, "મિત્રો, અમારી ઉમર થઈ છે, એટલે અમારી શ્રવણશક્તિ બુદ્ધી થવા લાગી હોય એ યાદ આપવાની જરૂર નથી. મારા આ યુવાન મિત્રોને નાના રાજાલાલ (Small Minivet) તથા કાબરા રાજાલાલ (Whitebellied Minivet) ખોળી કાઢવાનું ગમે કે નહીં? દર વરસે તે બંનેના માળા અમને મળતા. વળી, જંગલમાં ફરવા નીકળીએ ત્યારે આ બંને અમને અચૂક જોવા મળતા. કદાચ મને ઓછું સંભળાતું હોય કે કોણ જાણે કેમ, પણ હવે સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) જવલ્લે જ સંભળાય છે, તો અગાઉ સામાન્ય લાગતા પીળીઆંબ લેલા (Yelloweyed Babbler) નો અવાજ હવે સંભળાતો નથી."

છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં આ અભયારણ્ય ચોક્કસ કથમ્થું છે. તેના ૬-૭ ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તારની જાળવણી કરવાઈ કરવી જોઈએ. પણ ખુશ થવા જેવી બે બાબતો જોવા મળી. અહીંના કર્મચારીઓનો તે અંગે આપણે વાંસો થાબડવો જોઈએ. એક તો વડ અને ગુગળના રોપાઓ અહીં બીજામાંથી મોટા પાયે તૈયાર કરાયા છે અને બીજું, 'ગીર ફાઉન્ડેશન'ના હાલના નિયામક સ્થાનિક વૃક્ષોનાં બીજ ભેગાં કરવાના કામને પ્રોત્સાહન આપે છે. વળી તેઓ આ અભયારણ્યની વનસ્પતિની નિયમિત મોજણી કરાવે છે. પરિણામે આ નાનકડી કાંટની કલ્પનાતીત વાનસ્પતિક વિવિધતાનો એમને ખ્યાલ આવ્યો.

ગિરનાર વિસ્તારના વનસંરક્ષક શ્રી અસારી અવાર નવાર હિંગોળગઢ અભયારણ્યની મુલાકાત લીધા કરે છે, બધે ફરે છે અને સીધાં ચઢાણો ચડીને માથે ઝળુંબી રહેલા ખડકોની છાયામાં નજર ફેરવ્યા કરે છે. તેમણે અહીંની વનસ્પતિની સર્વસાદી યાદી બનાવી છે. અમે બંને હિંગોળગઢ હતા તે દરમ્યાન શ્રી અસારી તા. ૭ ઓગષ્ટની સવારે અચાનક ટપકી પડ્યા. તેમને જોઈને શ્રી લવકુમાર ખુશ થયા. પછી તો લાંબા વખતે મળેલા મિત્રોની જેમ તે બંને વાતોએ ચડ્યા. એક વનવિદ્ અને એક પ્રકૃતિવિદ્ વચ્ચે કેવો લગાવ હોય તેનું મને દર્શન થયું. શ્રી અસારીએ જણાવ્યું કે, "હિંગોળગઢ ખાતે ૨૫૦ થી વધારે જાતની સપુષ્પ વનસ્પતિ છે. એટલું જ નહીં, હજી બીજી અનેક શોષવાની અને યાદીમાં ચડાવવાની બાકી રહી ગઈ છે." બન્યું એવું કે પ્રકૃતિવિદે વનવિદ્ને કિલ્લાની બહારની જ એક જબરી વેલનો પરિચય કરાવ્યો. તેને જોઈને વનવિદ્ તો ચકિત થઈ ગયા. તેને ઓળખવા માટે તેનું ફૂલ અને ડાળખી તેઓ સાથે લેતા ગયા. અહીંની વનસ્પતિમાં આ એક ઓર ઉમેરો! સમય ઝડપભેર ઘટતો જાય છે. જોરદાર સંરક્ષણ અને વનવિકાસના કલ્પનાસભર તરીકાઓની તાતી જરૂર છે. તેમ નહીં થાય તો આવતા દસકામાં આ પ્રકૃતિશિક્ષણ અભયારણ્યમાં ભીમકૂઈ આસપાસના કૃત્રિમ રીતે ઉછેરેલ વૃક્ષો તથા કિલ્લામાંનાં થોડાં ઝાડ સિવાય કાંઈ બચ્યું નહીં હોય. પછી તો બદામી રણગોધલા (Indian Courser) અને વગડાઉ બટાવડા (Indian Sandgrouse) જેવા વેરાન વિસ્તારના નિવાસીઓના માળા શોધીને મન મનાવવાનું રહેશે. નવરંગ, શ્યામશિર કશ્યા તથા બપૈયા બીજા ભરચક વિસ્તારોમાં જતાં રહ્યાં હશે.

ન જેવા વરસાદ છતાં જ્યાં જ્યાં કાંટાળા છોડ કે થોરને લીધે રક્ષણ મળે છે ત્યાં ત્યાં ઘાસનો ઉગાવો જોરદાર દેખાય છે. એક ગોરડ નીચે સાવ નાના એવા વિસ્તારમાંય ગોરડના કુડીબંધ રોપા ઊગી નીકળેલા અમે જોયા. પુનર્જીવન પામવાની કેવી અદ્ભૂત ક્ષમતા વનસ્પતિમાં છે! એ તો સાવ (અનુ. પા. ૧૩ ઉપર)

‘વિહંગ’ માટે લેખન સામગ્રી મોકલનાર સૌ પક્ષીનિરીક્ષકોનો હું કૃત્યપૂર્વક આભાર માનું છું. સમયના અભાવે વ્યક્તિગત નોંધ નથી લઈ શકાતી તેનો મને ખેદ છે. વ્યક્તિ, વિસ્તાર અને વિષયનું વૈવિધ્ય જાળવીને તથા જગ્યાની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને અમારે માહિતીનું ચયન કરવું પડે છે. ‘વિહંગ’માં સમાવેશ થાય કે ન થાય, પરંતુ અમને મળેલો પ્રત્યેક કાગળ, પ્રત્યેક લીટી, પ્રત્યેક શબ્દ વિહંગના ચણતરમાં પાયાની ઈંટની ગરજ સારે છે.

✽ પાણી.....પાણી.....

એવી આશા રાખીએ કે પાણીતરા વરસાદથી પરિસ્થિતિ થોડી ઘણી કાબૂમાં આવે. જીવનનાં દરેક સ્વરૂપ પર પાણીની કેવી સીધી અસર છે ! તેમાંથી પક્ષીઓ કેવી રીતે બાકાત રહે ? તેઓનો ખોરાક, રહેઠાણોની સલામતી, પ્રજનનની સફળતા સર્વેનો આધાર છેવટે પાણી પર રહેલો છે. દુકાળનાં એંધાણ માત્રથી મનમાં પ્રાસકો પડે છે ! વરસાદના અભાવે ખેડૂતો પ્રત્યેક જળાશયને ખાલી કરવા ‘ફાઈટર પંપો’ લઈને સજ્જ થઈ ગયા છે. ‘યોળ’ જેવું મોટું જળાશય પણ થોડાક દિવસમાં નાકે આવી ગયું છે, તો નાનાં ગામ-તળાવોની તો શી વિસાત !

નળસરોવર પાસે આવેલી એક સુંદર માળા-વસાહતની ચોમાસાના કોરા દિવસોએ કેવી દુર્દશા કરી તે નજરે જોયું. વરસાદી પાણી ભરાઈ રહેવાને લીધે દેશી ભાવળનાં લગભગ ૪૦૦ વૃક્ષો, માળા-વસાહત માટેનું આદર્શ સ્થાન હતું. શરૂઆતમાં પડી ગયેલા ધોધમાર વરસાદને લીધે પક્ષીઓની માળાની પ્રવૃત્તિ ધમધમાટ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. અનેક ધ્યાનિક પાણીનાં પક્ષીઓએ ઘણાં બધાં વૃક્ષો પર માળા બાંધવાનું શરૂ કર્યું હતું. માત્ર ૧૫ દિવસ પછી જોયું તો મોટા ભાગનું પાણી આસપાસનાં ખેતરોમાં લેવાઈ ગયું હતું, કોરી જમીન હવે માળા માટે અસુરક્ષિત હતી. જ્યાં થોડુંક પાણી બચ્યું હતું અને કાઢવવાળી જમીન હતી તેવાં ૧૦ થી ૧૫ વૃક્ષો પર માંડ માળા-વસાહત ટકી શકી હતી. કોરી જમીન પરનાં ઘણાં વૃક્ષો પર ખાલી માળા જોયા. ક્યાંક ક્યાંક નીચે તૂટી ગયેલાં ઈંડાં દેખાતાં હતાં. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પોયણાંની ગાંઠો વીણવા માળા વસાહતની આસપાસ ફરતાં હતાં. નબળા ચોમાસાની સારસનાં પ્રજનન પર પણ કેવી માઠી અસર પડી છે તે, શ્રી કંદર્પે ‘સારસ યૌવ’માં જણાવ્યું છે. પક્ષીઓનાં યોગ્યમમાં પાણીનું સુવ્યવસ્થિત આયોજન કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે તે આના પરથી ફલિત થાય છે.

✽ અગત્યના પક્ષી-સ્થાનો (Important Bird Areas-IBA)

અંગે કાર્ય શિબિર (Workshop)

જયપુરમાં ૨૩-૨૪ ઓક્ટો. દરમિયાન ‘બી. એન. એચ. એસ.’ ના ‘આઈ.બી.સી.એન.’ (Indian Bird Conservation Network) પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશનાં અગત્યનાં પક્ષી-સ્થાનો અંગેની માહિતી એકઠી કરવા એક કાર્યશિબિર યોજાઈ ગયો. દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોને આવરી લેતા આવાં ૬ કાર્યશિબિરો આ વર્ષે થશે. ‘આર.એસ.પી.બી.’ (Royal Society for Protection of Birds) અને ‘બી.એલ.આઈ.’ (Bird Life International) ના સંયુક્ત ઉપક્રમે દુનિયાના અન્ય ભાગોમાં ‘આઈ.બી.એ.’ નો પ્રોજેક્ટ સફળતાપૂર્વક પાર પડ્યો છે. અગત્યનાં પક્ષી-સ્થાનોની યાદી બનાવી,

તેઓની જરૂરિયાતના આધારે, એ સ્થળોના સંરક્ષણ માટેની યોગ્ય રજૂઆત થઈ શકે. ભવિષ્યમાં આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની આર્થિક સહાયતા વડે સ્થાનિક અને લાગતી વળગતી સંસ્થાઓના સહકારથી પક્ષીઓનાં અગત્યનાં રહેઠાણોના સંરક્ષણ માટેની લાંબા ગાંઠાની યાંજના પણ અમલમાં મૂકી શકાય. આવો કંઈક ઉદ્દેશ આ ‘પ્રોજેક્ટ’ નો હોય તેવું લાગ્યું. જ્યાં સુધી ગુજરાતનો સવાલ છે, મને આ પ્રકારનો વ્યાપામ બિનજરૂરી લાગ્યો. ગુજરાતનાં અગત્યનાં પક્ષી-સ્થાનો જાણીતાં છે અને તેમની યોગ્ય રીતે નોંધ લેવાયેલી જ છે.

મોટી સંસ્થાઓ અમુક માળખામાં રહીને જ કાર્ય કરી શકતી હશે, બાકી નળસરોવર, બન્ની, ચરકલા, પરિએજ વગેરે અગત્યનાં પક્ષીસ્થાનો છે તેવું જાણવા, દસ જણાનો સેકન્ડ ક્લાસ એ.સી.નો ખર્ચો શા માટે કરવાનો ? કાર્ય શિબિરની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ હોય તો તે પક્ષી-પ્રેમી મિત્રોનો સત્સંગ અને શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા શ્રી લાલસિંહ રાઝોલ જેવા માનનીય વડીલોનો સહવાસ. આ તબક્કે ‘બી.એન.એચ. એસ.’ ને મારો તથા ‘વિહંગ’નો પરિચય આપવા બદલ હું મા શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યનો આભાર માનું છું. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ‘નેટવર્ક’ ઊભું કરવા માટે ‘વિહંગ’ જેવું પ્રાદેશિક ભાષામાં, પક્ષીનિરીક્ષકો માટેનું સામયિક કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે તે વિચાર અમે રજૂ કર્યો.

✽ રાજ્ય કક્ષાએ પક્ષીનિરીક્ષકોની એક સંયુક્ત સંસ્થાની તાતી જરૂર.

રાજ્યકક્ષાની પક્ષીનિરીક્ષકોની સંસ્થા હોય તો, પ્રત્યેક પક્ષીનિરીક્ષકને પક્ષીસંરક્ષણના અભિયાનમાં આમંત્રી શકાય. આપણી સમક્ષ જે એક વિરાટ કાર્ય છે તે થોડાં માણસોથી ન થઈ શકે. પક્ષીનિરીક્ષકોના સમગ્ર વર્ગના સામુહિક પ્રયાસની તેમાં જરૂર છે. જો પક્ષીનિરીક્ષકોની ‘સોસાયટી’ હોય તો, આ પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલી અન્ય સરકારી તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓના સહકારથી, પક્ષીસંરક્ષણના ક્ષેત્રે આપણે મહત્વનું પ્રદાન કરી શકીએ.

૧૯૮૩માં ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ અમદાવાદના કમલા નહેરુ પાર્કમાં પક્ષીનિરીક્ષકોને બોલાવ્યા હતા. તેઓનો આશય એ હતો કે, કોઈ રાજ્ય કક્ષાનું પક્ષીનિરીક્ષકોનું ‘ગ્રુપ’ ઊભું કરી શકાય. કમનસીબે એ પ્રયત્ન સફળ ન રહ્યો.

‘વિહંગ’થી જે એક ચેતનાનો સંચાર થયો છે, તેનાથી એવું લાગે છે કે અનાયાસે આપણે સૌ ફરી એ દિશા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં છીએ. ડૉ. પારાશર્યને ફરી આ કાર્ય માટે પ્રેરિત કરી અમે બંનેએ મા. શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા મા. શ્રી લાલસિંહ રાઝોલ સાથે આ અંગેની ચર્ચા કરી. રાજ્યના સૌ સન્માનીય વડીલ પક્ષીવિદોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, બધા જ પક્ષીનિરીક્ષકોના સહકારથી ટૂંક સમયમાં જ રાજ્યકક્ષાનું પક્ષીનિરીક્ષકોનું મંડળ અથવા ‘સોસાયટી’ ને ઓપ આપવા અમે પ્રોત્સાહિત થયા છીએ. અમને આશા છે કે, ‘વિહંગ’ના હવે પછીના અંક પહેલાં કોઈક નિષ્કર્ષ પર પહોંચીશું.

સાભાર સ્વીકાર

૧૦૦૦-૦૦	શ્યામા શાષન, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦	સુધાબેન મહતા, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	આશિષ શુક્લ, ભાવનગર
૧૦૦૦-૦૦	સુનેદા કાપડિયા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	અશોક ખાયર, સુરત	૧૦૦-૦૦	શૈલેષ મહતા, ભાવનગર
૧૦૦૦-૦૦	ડૉ. પ્રવીણ મૂછડીયા	૩૧૧-૦૦	ભુપેન્દ્ર શેઠ, જામનગર	૧૦૦-૦૦	દર્શન અંધારિયા, ભાવનગર
૨૦૦-૦૦	પ્રણાત, અમદાવાદ	૩૦૦-૦૦	ડૉ. મુકેશ સામાણી, રાજકોટ	૩૦૧-૦૦	ડૉ. આર. બી. ચૌહાણ, સુરત
૧૫૦-૦૦	કમલ મહેતા, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦	કિશોર ગોહિલ, રાજકોટ	૫૦૦-૦૦	હેમા શેઠ, ભાવનગર
૧૦૧-૦૦	ભરત ડાહ્યાણી, પોરબંદર	૧૫૦-૦૦	અશોક મશરુ, રાજકોટ	૧૦૦-૦૦	રાજેશ શાહ, જામનગર
૨૦૧-૦૦	પંકજ લાડ, અમદાવાદ	૨૫૧-૦૦	મોહનભાઈ પટેલ, અમદાવાદ	૩૦૦-૦૦	યજ્ઞેશ ભટ્ટ, ધર્મજ
૫૧-૦૦	વિધિન વૈદ્ય, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	ઈન્દ્ર ગઢવી, ભાવનગર	૫૦-૦૦	કિષ્નાબા ગોહિલ, ભાવનગર
૨૫૦-૦૦	જયંત મચ્છર, ગાંધીનગર	૧૦૦-૦૦	દુષ્યંત ઝાલા, ભાવનગર	૧૦૧-૦૦	મુકેશ ભાવસાર, અમદાવાદ

પક્ષી-સંરક્ષણમાં લોકોનું પ્રદાન હવે અનિવાર્ય છે !

✽ થોડાંક કડવાં સત્યો

બાળપણથી અત્યાર સુધીનાં જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ લઈને ગાળ્યા બાદ, આજે જ્યારે પક્ષીઓનાં અસ્તિત્વ સામે કટોકટી ઊભી થઈ છે, ત્યારે તેમના માટે થોડું પણ કંઈ કરીને વળતર ચૂકવવું જોઈએ એવું મને લાગ્યા કરે છે. આ સમયે થોડાં કડવાં સત્યો પણ કહેવાની જરૂર ઊભી થઈ છે, જેનાથી કેટલાંકની ભ્રમર કદાચ ઊંચી ચડી જાય !

જે રીતે કેટલાક પક્ષીનિરીક્ષકો ' પહેલા ' થવાની હોડ શરૂ કરે છે અને કેટલાક પોતાની જાહેરાત માટે ' પ્રેસ ' ભણી દોડે છે, વરસું લાગે છે. કેટલાક ' ફોટોગ્રાફરો ' શરમજનક રીતે, પક્ષીઓને પોતે ખલેલ પહોંચાડે છે તે લકીકત તરફ લક્ષ્ય આપ્યા વિના, પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ અને ખેવના માટે, હંજ જેવા પક્ષીની માળા-વસાહતો પર ફોટા લેવા પહોંચી જાય છે.

વળી કેટલાક વનખાતાના અધિકારીઓ તથા વૈજ્ઞાનિકો સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષકને માર્ગદર્શન તથા પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે બધું ગુપ્ત રાખવાની પેરવી કરતા હોય છે. માહિતીનો માત્ર પોતાના વૈયક્તિક વિકાસ માટે ઉપયોગ કરવો એ નિંદનીય છે. લોકોને જો સંડોવીએ નહીં તો, તેઓમાં પક્ષીસંરક્ષણની ભાવના જાગૃત કેવી રીતે કરી શકાય?

સૌથી વૃણાજનક કંઈ હોય તો તે ખર્ચાળ ' સેમિનાર ' અને કાર્યશિબિરો છે, જ્યાં ' સાયન્ટિફિક પેપરો ' વંચાય, નિર્ણયો લેવાય અને સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષકો (હું એમાંનો એક છું એનો મને ગર્વ છે)ને બહુ બહુ તો દંભી લકારાત્મક પ્રતિભાવ મળે. જો પક્ષીઓ બચાવવાં હોય તો તેમાં બુધ્ધિશાળી વૈજ્ઞાનિકો અને વનખાતાના ગર્વિષ્ઠ અધિકારીઓની નહીં, પણ જાગૃત લોકમતની જરૂર છે. વૈજ્ઞાનિકોની શોધ સામગ્રી ' જર્નલો ' માં ખૂબ ખાતી હોય છે અને વનઅધિકારીઓની કાબેલિયત ક્યાં તો ધોરડ અભયારણ્યમાં વૃક્ષારોપણમાં પરિણમે છે, અથવા તો લોકો સાથે દુશ્મનાવટ ઊભી કરવામાં. પહેલાં લોકલાગણીને અનુસરીને કાયદા ઘડાય અને પછી તેનો અમલ સત્તાના અવિચારી દુરુપયોગથી થાય એટલે લોકો સાથે ઘર્ષણ થાય.

પક્ષીઓની જરૂરિયાતો માટે તથા તેમના આવાસોને માનવ હાજરીથી થતી ખલેલને અનુલક્ષીને વૈજ્ઞાનિક શોધાખોળો જરૂરી જ છે, પણ તેનો ઉદ્ભવ લોકોની લાગણી તથા સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષકો કે, જેઓ પાસે અપાર સત્તા કે શિક્ષા નથી, તેમાંથી થવો જોઈએ.

વધુને વધુ લોકોને પક્ષીઓની આ સુંદર દુનિયામાં લઈ જઈએ અને આ અદ્ભુત જીવો હવે આપણી વચ્ચેથી અદૃશ્ય થઈ રહ્યાં છે એ સત્ય પ્રત્યે તેમનામાં ચિંતા અને સહૃદયતાને જાગૃત કરીએ, એ એક માત્ર અભિયાન પક્ષી સંરક્ષણ માટેની અનુકૂળ આબોહવા ઊભી કરશે. ગુજરાતમાં હજી પક્ષીઓ જોવા મળે છે અને ' સારસ ' ગીચ માનવ વસ્તી વચ્ચે પણ દેખાય છે, તેનું કારણ આપણાં પારંપરિક મૂલ્યો છે અને એ મૂલ્યોને ધોષવાની અને સુદ્રઢ કરવાની જરૂર છે. એટલે જ ગ્રીષ્મ-૯૯ ' વિહંગ ' માં વનઅધિકારી શ્રી ભરત પાઠકનો કાળા ઢોંકનો (Black Stork) ફોટો અને શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe)ના અવલોકનની વિગતવાર નોંધ જોઈને પરમ સંતોષ થયો. હું આશા રાખું છું કે, આવતા શિયાળામાં એ બે પક્ષીઓ જોવા મોટી સંખ્યામાં લોકોને આવકારણે અને સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષકો એ બાબતનું ધ્યાન રાખશે કે, મુલાકાતીઓ દ્વારા પક્ષીઓને ખલેલ ન પહોંચે. વનખાતાએ લોકોને પક્ષીઓનાં અવલોકન માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં જોઈએ અને લોકોના પસારાને પહોંચી વળવા સજ્જ થઈ જવું જોઈએ. અમેરિકાનાં પ્રકૃતિ ઉદ્યાનો, ન્દુનિયાનાં સૌથી સારી રીતે સંચાલિત વન્યજીવોનાં અભયારણ્યો છે. અસંખ્ય લોકો ઊમટી પડતા હોવા છતાં, ખાવા માટે રીંછ રસ્તા સુધી લોકો પાસે આવે છે. પ્રવેશની મનાઈ અને અન્ય બદ્દતર વ્યવસ્થાને બદલે તેમાં ' કેમ્પિંગ ' ની જગ્યાઓ અને શૈક્ષણિક કેન્દ્રો ઊભાં કરાયેલાં છે.

પણ માત્ર જવાબદાર આધિકારીઓ તરફ આગળી ચીંધવાને બદલે આપણી જાતને જ તપાસીએ. સૌ પોતાના આનંદ માટે જાય છે, તો બીજાં સાથે તે આનંદ વહેંચતા ખચકાઈએ શા માટે ? હવે શિયાળો શરૂ થશે અને

આશા રાખીએ કે, બીજાં યાયાવરો સાથે ગીરમાં કાળો ઢોંક પણ આવે. ગીરના અધિકારીઓ પાસે ' બ્લેક સ્ટોર્ક વૉચ ' ના આયોજનની અપેક્ષા રાખી શકાય ?

✽ પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓ

દક્ષિણ પશ્ચિમ ચોમાસાનો ગાળો એટલે કે, જુલાઈથી ઓક્ટોબર સુધી, આપણાં પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓ માટેનો ખૂબ મહત્વનો સમય છે કારણ કે, આ દરમિયાન તેઓને ખોરાક અને આશ્રય વિપુલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે. વળી જો ચોમાસુ સારું ગયું હોય તો રાજ્યનાં દરેક ભાગમાં સ્થાનિક બતકો (Ducks), કાજિયા (Cormorants), સર્પગ્રીવ (Darter), બગલા (Egrets and Herons), ચમચા (Spoonbill), કાંકણસાર (Ibis) અને ઢોંક (Stork) બધાંને ખોરાક મળી રહેતાં માળા બનાવવાની સાનુકૂળતા ઊભી થાય છે. સૌને પ્રિય એવાં સારસ પણ આ જ ઋતુમાં પ્રજનન કરે છે. દક્ષિણ એશિયામાં ગુજરાત, પાણીનાં પક્ષીઓ માટેનો ખૂબ જ અગત્યનો વિસ્તાર છે એમ નિઃશંક કહી શકાય. પણ દુભાગિયે ઘણા ઓછા પક્ષીનિરીક્ષકોને તેનો ખ્યાલ હોય તેવું લાગે છે. ભરચોમાસામાં જ્યારે ચારે બાજુ જળખંબાકાર હોય ત્યારે આવાં અનેક ' મીની ભરતપુર ' જોવા ઘણા ઓછા જણ નીકળે છે અને એટલે જ ગુજરાતનું મહત્વ જોઈએ એટલું અંકાયું નથી.

ટીલીયાળી બતક (Spotbill) અને નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) સિવાયની પાણીના સ્થાનિક પક્ષીઓની મોટા ભાગની જાતિ ઝાડમાં માળા કરે છે. સિસોટી બતક આમ તો ઝાડનાં થડની બખોલ વધુ પસંદ કરે છે પણ ખાબોચિયાં - તળાવોનાં કિનારે ઊગેલી ગીચ વનસ્પતિનો પણ માળાની જગ્યા તરીકે ઉપયોગ કરી લે છે. ટિલીયાળીની જેમ આવી વરસાદી પાણી ભરાયેલી જગ્યાઓનો તે પૂરો લાભ લે છે. આપણી બીજી બે સ્થાનિક બતકો નકટા (Comb Duck) અને ગિરજા (Cotton Teal) ને ઝાડની બખોલો જોઈએ. ઝાડ કપાવાને લીધે તેમને અનુકૂળ જગ્યા શોધવા ઘણીવાર લાંબાં અંતરો સુધી જવું પડે છે. ' ૯૮ ના ' ચોમાસા વખતે મેં હિંગોળગઢના કિલ્લા ઉપર નકટાની જોડી, નીચાં, પાણી ભરેલાં વરસાદી વાદળો વચ્ચે ચકરાવો લેતી જોઈ હતી. અમદાવાદ શહેરમાં પણ તેઓ મોટાં ઝાડની શોધમાં આવી જતાં હોય છે. તેમને અનુકૂળ ઝાડની બખોલ મળી જાય તો તેમાં ઈડાં પણ મૂકે છે. પરંતુ ઈડાંમાંથી બચ્યાં નીકળે પછી તેમની જીવવાની શક્તિઓ નહીંવત્ થઈ જાય છે.

જ્યાં બતકોએ માળા બનાવ્યા હોય અને જે જાંખમમાં હોય તેવાં વૃક્ષોને શોધી કાઢવા હું મારા સાર્થી પક્ષીનિરીક્ષકોને આહવાન આપું છું. તેથી પક્ષીનિરીક્ષણનો ખૂબ જ મહત્વનો ' પ્રોજેક્ટ ' ઊભો થઈ શકે. તરત જ જન્મેલાં બચ્યાં ભેગાં કરી જંગલખાતાના સ્થાનિક જવાબદાર માણસોને સંપર્ક દઈએ. જો નજીકમાં કોઈ જળાશય હોય તો બતક તેનાં બચ્યાં ને ત્યાં સહીસલામત રીતે લઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખીએ. ખાસ કરીને ફૂતરાં, બિલાડીઓ વગેરે, સ્થાનાંતર કરતાં પક્ષીઓ પર હુમલો ન કરે તેની તકેદારી રાખવી પડે. છીછરાં પાણીની જગ્યાઓ, જ્યાં બતકો આવતી હોય ત્યાં ' નેસ્ટબોક્સ ' મૂકવાનો પ્રયોગ પણ વિચારવા જેવો છે.

આ બતકો સિવાયનાં ઉપરની યાદીમાં જણાવેલાં અન્ય પક્ષીઓ વરસાદથી ભરાયેલાં પાણીમાં ઊભેલાં ઝાડ પર વસાહતોમાં માળા કરે છે. તેના કદ પ્રમાણે ઢોંક મોટાં વૃક્ષો પસંદ કરે છે. ચોમાસા દરમિયાન આવી જગ્યાઓ શોધી તેમનું નિયમિત ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના જીવવિજ્ઞાન વિભાગના ભૂતપૂર્વ વડા સ્વ. ડૉ. આર. એમ. નાયકે પહેલાં આવી માળા-વસાહતોની યાદી બનાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. અત્યારે એ કાર્ય ક્યા તબક્કામાં છે તેની મને ખબર નથી. અમદાવાદની આસપાસની માળા-વસાહતો વિષે સુંદરવનમાં નોંધ રખાય છે, પણ તે વિષેનો ડીજીવટભર્યો અહેવાલ મેં જોયો નથી. માળા-વસાહતોની નોંધ સાથે તેમાંનાં પક્ષીઓ વિષેનાં પણ નોંધ રાખવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે. બીજા બધાં પક્ષીઓ સાથે નાની કાંકણસારની (Glossy Ibis) અજાણ રહેલી માળા - વસાહતો પણ મળી જાય તો નવાઈ નહીં, કારણ કે પાણી ભરેલાં ખેતરોમાં તે ખૂબ વ્યાપક રીતે

નિરીક્ષણ નોંધ

‘અતુલ’માં માળા-વસાહત

અતુલ લી. દક્ષિણ ગુજરાતનાં મોટાંમાં મોટાં ઔદ્યોગિક સંકુલોમાંનું એક છે. અતુલ ‘ટાઉનશીપ’માં આવેલાં હજારો વૃક્ષોથી તે ઘેરાયેલું છે. સંકુલની ઉત્તરે પારનેરા ડુંગર છે, જેના ઉપર સાગનાં વૃક્ષો ઉછેરેલાં છે અને દક્ષિણ હદ પાસે પાર નદી વહે છે. આ જ જગ્યાએ પાર નદી પર ‘બંધ’ બંધાયેલો છે.

સંકુલની અંદર ૪૫-૫૦ જેટલાં સુંદર દેશી વૃક્ષો છે, જેમાંનાં પચીસેક ઉપર માળા-વસાહત થઈ છે. ૧લી ઓગષ્ટ ‘૯૯ના સવારના કંડા પહોરે અમારું પક્ષીનિરીક્ષકોનું જૂથ આ માળા-વસાહતમાં પક્ષી ગણતરી કરવા નીકળી પડ્યું. જુદાં જુદાં ૨૦ વૃક્ષો પર કરેલી ગણતરીની વિગતો નીચેના બે કોઠામાં આપેલી છે.

કોઠો (૧)

વૃક્ષ	પક્ષીની જાતે	પક્ષીની સંખ્યા	માળાની સંખ્યા
વડ (Banyan Tree)	નાનો બગલો (Little Egret)	૯૦-૧૦૦	૩૫
	ઢોર બગલો (Cattle Egret)	૩૦-૪૦	૧૦
ગોરસ આમલી (Gorus Amli)	રાત બગલો (Night Heron)	૨૧-૨૨	૮-૧૦
વડ	નાનો બગલો	૨	૧
	રાત બગલો	૨	૧
	દરિયાઈ બગલો (Reef Heron)	૪	૧
	ધોળી કાંકણસાર (White Ibis)	૨	
વડ	ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork)	૩૩૨-૩૬૫	૬૮-૭૦
પીપળો (Pipalo)	રાત બગલો	૪	૨
ઉમરો (Umaro)	ફાટીયાંચ ઢોંક	૨૭	૧૪-૧૫
ઉમરો	નાનો બગલો	૨૦-૨૩	૮-૧૦
	ફાટીયાંચ ઢોંક	૪	૧-૨
ઉમરો	ફાટીયાંચ ઢોંક	૧૦-૧૧	૪-૫
વડ	ફાટીયાંચ ઢોંક	૭૫	૧૭-૨૦
	વચેટ બગલો (Median Egret)	૫	૪
	નાનો બગલો	૪	૨
પીપળો	રાત બગલો	૧૫	૭

વૃક્ષ	પક્ષીની જાતે	પક્ષીની સંખ્યા	માળાની સંખ્યા
	દરિયાઈ બગલો	૨-૪	
ગોરસ આમલી	નાનો બગલો	૬-૮	૨-૩
	ફાટીયાંચ ઢોંક	૮-૧૦	૬-૭
	રાત બગલો	૧૦	૬
પીપળો	રાત બગલો	૩૦	૧૫
	નાનો કાજિયો (Little Cormorant)	૩૦	૧૫
	ફાટીયાંચ ઢોંક	૧૦	૩-૪
પીપળો	નાનો કાજિયો	૧૮-૨૦	૧૦
	રાત બગલો	૯-૧૦	૩-૫
આંબો (Mango tree)	નાનો કાજિયો	૭-૯	૩
	રાત બગલો	૧૪-૧૬	૭
પીંક કેસિઆ (Pink casea)	નાનો બગલો	૨૧-૨૩	૧૦
	ઢોર બગલો	૨૦-૨૨	૧૦
આસોપાલવ (Mast tree)	રાત બગલો	૪૦-૪૪	૧૮-૨૦
	નાનો બગલો	૧૧	૫
વડ	નાનો બગલો	૮	૪-૬
	નાનો કાજિયો	૪	૨
	રાત બગલો	૪	૨
પીપળો	રાત બગલો	૧૦	૪
આસોપાલવ	-	-	-
કદમ્બ (Kadamb)	ઢોર બગલો	૨૫-૨૮	૧૨
	નાનો બગલો	૨૦-૨૨	૮
(Out Side)	કાણી બગલી (Pond Heron)	૨	

કોઠો (૨)

પક્ષી/ગ્રહ	વડ	ઉમરો	પીપળો	ગોરસ આમલી	આંબો	પીંક કેસિઆ	આસોપાલવ	કદમ્બ	કુલ
ફાટીયાંચ ઢોંક	૪૧૫-૪૪૮	૪૧-૪૨	૧૦	૮-૧૦	-	-	-	-	૪૭૪-૫૧૦
રાત બગલો	૨૮-૩૦	-	૭૪-૭૫	૩૧-૩૨	૧૪-૧૬	-	૪૦-૪૪	-	૧૮૭-૧૯૭
ઢોર બગલો	૩૦-૪૦	-	-	-	-	૨૦-૨૨	-	૨૫-૨૮	૭૫-૯૦
નાનો બગલો	૧૦૨-૧૧૨	૨૦-૨૩	૪-૬	૬-૮	-	૨૧-૨૩	૧૧	૨૦-૨૨	૧૮૪-૨૦૫
વચેટ બગલો	૧૧	-	-	-	-	-	-	-	૧૧
નાનો કાજિયો	૩૪	-	૫૨-૫૪	-	૭-૯	-	-	-	૯૩-૯૭
દરિયાઈ બગલો	-	-	૨-૪	-	-	-	-	-	૬-૮
કાણી બગલી	-	-	૨	-	-	-	-	-	૨
સફેદ કાંકણસાર	૨	-	-	-	-	-	-	-	૨
કુલ	૬૨૬-૬૮૧	૬૧-૬૫	૧૪૪-૧૫૧	૪૫-૫૦	૨૧-૨૫	૪૧-૪૫	૫૧-૫૫	૪૫-૫૦	૧૦૩૪-૧૧૨૨

નોંધ :-

અમે લગભગ ૪૭૫ થી ૫૧૦ જેટલાં ફાટીયાંચ ઢોંક જોયાં, પણ અમને લાગે છે કે લગભગ ૭૦૦થી ૮૦૦ પક્ષીઓ હશે. પુત્ર વયનાં ઘણાં પક્ષીઓ માળો છોડીને ખોરાક માટે (Foraging) ગયાં હશે. બેઠેલાં

પક્ષીઓમાંથી લગભગ ૨૫૦ થી ૨૮૦ જે માળાની અંદર અથવા બહાર બેઠાં હતાં તે અપુત્ર (Juveniles) હતાં. અપુત્ર પક્ષીઓ શાંત હતાં. અમુક તડકી ખાતાં હતાં (Sunning) જ્યારે થોડાં પીંછા સાફ કરતાં હતાં (Preening).

જે વડનાં ઝાડ પર તેનાં સૌથી વધુ માળા હતા, તે પક્ષીઓની ચરકથી લગભગ સફેદ થઈ ગયું હતું.

➤ અમે જે ૧૮૭ થી ૧૯૭ રાત બગલા જોયા તે બધા પુષ્ક હતા. કદાચ ૩ થી ૪ પક્ષીઓ અપુષ્ક લાગ્યાં. બધાં પક્ષીઓ જોડીમાં હતાં અને માળો બનાવવામાં પ્રવૃત્ત હતાં. એક સભ્ય માળાનો સામાન લાવતું અને બીજું માળો બનાવતું. સામાન લાવવાનું કામ કરતો સાથીદાર ઊડતાં ઊડતાં જુદો પડી આવે તેવો 'વોક' અવાજ કરતો. બધા માળા અડધા-પડધા બનેલા હતા. તેઓએ પીપળાનાં ઝાડ પર પોતાની પસંદગી ઊતારી હતી.

➤ નાના કાજિયાનાં બચ્ચાં બધાં માળામાં જ હતાં એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે કે, તેઓ થોડા કલાક પહેલાં જ નીકળ્યાં હશે. કેટલાંક પક્ષીઓ હજી માળો બનાવવામાં ગુંથાયેલાં હતાં, એનાથી એવું ફલિત થતું હતું કે તેઓનો પ્રજનનકાળ પ્રમાણમાં લાંબો હશે.

➤ ફાટી ચાંચ ઢોકની પ્રજનનની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ હોવા છતાં કેટલાંક પક્ષીઓ ઝાડની લીલી પાંદડાવાળી સળીઓ લઈને આવતાં દેખાતાં હતાં અને આશ્ચર્યજનક રીતે જૂના માળામાં જ મૂકતા દેખાતાં હતાં, જેમાં બચ્ચાં હતાં. કદાચ માળાનું સમારકામ કરતાં હોય. તેમની આવન-જાવન અને દૈનિક ક્રિયાઓને લીધે માળો પાંખો (Sparse and Shallow) થઈ જવાથી ખાવાની સામગ્રી નીચે પડી જતી, એટલે તેઓ માળો, ખાસ કરીને તેના તળિયાનો ભાગ સરામો કરતાં હતાં. શું બીજી પક્ષીઓની જાતિઓ પણ બચ્ચાંને ખવડાવવાના સમયકાળ દરમિયાન માળાનું સમારકામ કરતી હશે?

➤ ફાટીચાંચ ઢોકનાં બચ્ચાં જીવનની શરૂઆતની ઉડાનો વખતે 'ફેક્ટરી'નાં છાપરાનો ખાસ ઉપયોગ કરતાં હોય તેવું લાગ્યું. બચ્ચાં આમ ખૂબ શાંત હતાં, પણ જો વધુ નજીક જઈએ તો બધાં એક સાથે ચીસાચીસ કરી મૂકતાં.

➤ ઢોર બગલાના અને નાના બગલાના અપરિપક્વ (Juveniles) સભ્યો ઝાડના છાંયામાં ખોરાક શોધતાં હતાં. કદાચ માળામાંથી આગળના દિવસોમાં નીચે પડી ગયેલી સૂકી માછલીઓ ખાતાં હશે. અમારાથી ૪થી૬ ફૂટ દૂર હોવા છતાં તેઓ ગભરાયા વિના તેમની પ્રવૃત્તિ ક્યેં જતાં હતાં.

➤ જુદાં જુદાં પક્ષીઓનાં કુલ ૭ બચ્ચાં મૃત અવસ્થામાં મળ્યાં, જે તેઓનાં તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાંના મૃત્યુદરને (Infant Mortality Rate) અનુસાર હતું.

➤ ફાટી ચાંચ ઢોક અને નાના બગલાનાં એક- એક બચ્ચાં ઝાડ નીચે અસુરક્ષિત અવસ્થામાં ઊભેલાં હતાં. અમે તેમને કાગડાથી બચાવવા થોડી સુરક્ષિત અને અંધારી જગ્યાએ મૂક્યાં.

➤ અમે સાંજે ફરી આ જગ્યાએ આવ્યા ત્યારે ઝાડ પરનાં પક્ષીઓની સંખ્યા લગભગ બમણી થઈ ગઈ હતી. માત્ર રાતવાસા માટે પણ અમુક પક્ષીઓ આવતાં હોઈ સંખ્યા વધારે થઈ હશે.

➤ 'ફેક્ટરી'ના બહુ ઓછા કામદારોને પક્ષીઓ અને તેમના માળા વિષે માહિતી હતી. કેટલાંકે કહ્યું કે, છેલ્લાં ૬ - ૭ વર્ષથી પક્ષીઓ ત્યાં માળા કરે છે.

➤ માળા મોટા ભાગે ઘટાદાર વૃક્ષોમાં હતા. 'કેમ્પસ'માં કેટલાંક નિલગિરિનાં, આસોપાલવનાં, ખજૂરીનાં તથા આંબાનાં વૃક્ષો છે, પણ તેના પર માળા ન હતા.

➤ આવા ઔદ્યોગિક સંકુલમાં માળા-વસાહત કેમ? કેટલાંક કારણો નીચે મુજબ વિચારી શકાય.

➤ બાજુમાં જ પાર નદી પરના બંધ ને લીધે જે જળાશય બન્યું છે તેમાંથી આ પક્ષીઓને જોઈતો ખોરાક (માછલીઓ, દેડકાં, સરિસૃપ) પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. વળી દરિયા કિનારો પણ અહીંથી ૩ થી ૪ કિ.મી. જ દૂર છે.

➤ વૃક્ષો ઘટાદાર હોવાથી તેઓને કાગડા અને બીજા શિકારી પક્ષીઓ સામે પૂરતું રક્ષણ મળી રહેતું હશે.

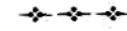
➤ અતુલ ટાઉનશીપમાંનાં હજારો વૃક્ષોને લીધે તેમને માળા બનાવવા માટે પૂરતી સામગ્રી ઉપલબ્ધ રહે છે.

➤ 'કેમ્પસ'માં માત્ર પુરુષ કામદારો હોવાથી (સ્ત્રીઓ અને બાળકોની ગેરહાજરી) પણ તેમને ફાયદો રહેતો હશે. બહેનોની લાકડાં ભેગાં કરવાની પ્રવૃત્તિ અને બાળકોની માળા તથા ઈંડાં પ્રત્યેની કુતુહલવૃત્તિ ક્યારેક વિધનો ઊભાં કરે છે.

➤ ફેક્ટરી હોવા છતાં અહીં પ્રદૂષણ ઓછું છે. આગ કે ધડાકા જેવા અકસ્માત બનતા નથી. ફેક્ટરીનો અવાજ પણ ઓછો અને એકધારો હોવાથી પક્ષીઓને બાધારૂપ થતો નથી.

ડૉ.પિયુષ પટેલ, વલસાડ

અક્ષર ૨ ટિલ્નિક, અવિ આર્કેડ, ડ્રેક્ટર હાઉસની સામે, હાલર રોડ, વલસાડ - ૩૮૬૦૦૧.

➤ ૫-૬-૯૯ ની સવારે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે એક વાડીમાં ગયો. કાળોકોશી (Black Drongo) કોઈ સાથે ઝઘડતો હોય તેવો અવાજ સંભળાયો. ફરી એવો અવાજ સંભળાયો ત્યારે લાગ્યું કે તે કાળોકોશીને મળતો છે ખરો, પણ તેનો નથી. શું છે તે જોવા આગળ ગયો તો દૂધરાજ (Paradise Fly catcher)ના નર-માદાને ઘૂંકિયા (Coucal) પર જોરદાર હુમલો કરતાં જોયાં. હું જરાક નજીક ગયો એટલે ઘૂંકિયો ઊડી ગયો. મને થયું, આટલામાં દૂધરાજનો માળો હોવો જોઈએ. એકાદ કલાક બાદ તે મળી આવ્યો. બાજુનાં ઝાડ પર ચડીને જોયું તો, માળામાં બે બચ્ચાં હતાં. જોઈને તરત નીચે ઊતરી ગયો.

➤ ચારેક દિવસથી નવરંગ (Indian Pitta) દેખાવા લાગ્યાં છે. સુરતની આજુબાજુ ૧૫ કિ.મી. માં મને ક્યાંય ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) જોવા કે સાંભળવા મળતો નથી. રાખોડી કોયલ (Plaintive Cuckoo) વારંવાર સંભળાય છે. (૬-૯૯)

➤ પીળકના માળામાં સિપાહી બુલબુલ

દક્ષિણ ગુજ.યુનિ.ના મેદાનમાં સોનેરી પીળક (Golden Oriole) નો માળો હતો. બચ્ચાં ઊડી ગયા પછી નિયમિત અવલોકન કરતાં મારું ધ્યાન પડ્યું કે, તેમાં સિપાહી બુલબુલે (Redwhiskered Bulbul) કબજો જમાવ્યો હતો. તેમાં તેણે ઈંડાં પણ મૂક્યાં અને બચ્ચાં ઉછેર્યાં. મારી જાણમાં આવી ઘટના પ્રથમવાર આવી. મેં પુસ્તકોમાં જોયું તો આ વિષે કશામાં ઉલ્લેખ ન હતો. (તારીખ તથા માળાની જગ્યા વિષેની વિગતે નોંધ નથી, ૫-૯-૯૯)

➤ એકાદ મહિના પહેલાં જમીનથી માત્ર પાંચેક ફૂટની ઊંચાઈએ કંસારાનો (Crimsonbreasted Barbet) માળો જોયો. તેનાથી નીચે બ્રાહ્મણી મેનાનો માળો હતો. સિપાહી બુલબુલના ચારેક માળા કપાસનાં ખેતરમાં તેના ચાર- પાંચ ફૂટ ઊંચા છોડ પર હતા. (૮-૯૯)

➤ થોડા વખત પહેલાં જામનગર ગયો ત્યારે લાલપુર રોડ પર નાનાં ચકવા-ચકવી (Stone Curlew) ને બે બચ્ચાં સાથે જોયાં. બચ્ચાંની વાદળી આંખ ખૂબ સુંદર લાગતી હતી. બચ્ચાં ખેતરની માટી સાથે એટલાં એકરૂપ થઈ ગયેલાં હતાં કે, એકવાર નજર ખસેડીએ તો જડવાં મુશ્કેલ. (૮-૯૯)

મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

તા. ૮-૬-૯૯ થી તા. ૧૧-૬-૯૯ સુધી રાજકોટમાં રોજ રાત્રે બે વાગ્યે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતા ચાતકનો અવાજ સંભળાયો. તેમનું આ સ્થાનાંતર ક્યાંથી ક્યાંનું હશે તે પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવ્યો.

તા. ૧૬-૭-૯૯ તથા તા. ૧૭-૭-૯૯ ના રોજ ગોંડલ, રાજકોટમાં વેયાના બે મોટા સમૂહ જોયા. તેઓ પૂર્ણ રંગોમાં હતાં.

તા. ૪-૭-૯૯ ના રોજ ભીલવસીમાં અગથિયાના (Large Flowered Ogata) ઝાડ પર સવારના સાત વાગ્યાની આસપાસ કંસારાનો (Coppersmith) મોટો સમૂહ અડધા કલાક માટે આવીને ચાલ્યો ગયો. આશરે ૨૫-૩૦ની સંખ્યામાં તેઓ હતાં.

સુધા, તરુ, સુહાગ મહેતા,

નીલવસી, જિ. નર્મદા. પીન. ૩૯૩૧૫૫.

શકરાનું પ્રજનન

શકરાના પ્રજનન (breeding behaviour) વિષે કાંઈ સમજાતું નથી. સવાર અને સાંજ બોલીને માળા પર અચૂક બેસે છે, પરંતુ ઈડાં સેવે છે કે નહીં તે જાણવા મળતું નથી. માળો જમીનથી ઘણો ઊંચે છે. હજુ ગઈ કાલે તેનું પાંખરવાનું (Mating) સવારે ૬-૩૦ વાગ્યે ચાલું હતું. આમ બે મહિના તેનો પાંખરવાનો સમય ગાળો થયો. (૧૬-૪-૯૯)

શકરાનાં (Shikra) બચ્ચાં ક્યારે બહાર આવ્યાં તે ખબર ન પડી (શ્રી નવનીતભાઈએ આગલા અંકોમાં શકરાના માળા વિષે વિગતો લખી હતી-સં.) મહિના પહેલાં મા-બાપ સાથે એક બચ્ચું નીલગિરિની મુલાકાતે આવી ગયું. બચ્ચણની તેની બોલી લક્કડખોદ જેવી હોય છે. લક્કડખોદની બોલી સાથે ભૂલ ખાઈ જવાય. (૨૦-૭-૯૯)

વિક્ટોરિયા પાર્કમાં માળા

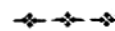
વિશુભા રાઓલ સાથે વિક્ટોરિયા પાર્કમાં પીળક (Golden Oriole), કાળોકોશી (Black Drongo), થોરિયું લેલું (Common Babbler), હરિયલ (Green Pigeon), દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) તથા બુલબુલ (Redvented Bulbul) વગેરેના માળા જોવાની મજા આવી. એક લીમડાના ઝાડ ઉપર, સૌથી ઉપર કાળોકોશી વચ્ચે થોરિયું લેલું તથા નીચે પીળકના માળા હતા. (આશરે ઊંચાઈ ?). બીજા એક લીમડાનાં ઝાડ પર કાળોકોશી, પીળક, બુલબુલ તથા હરિયલના માળા હતા. કોશી અને હરિયલના માળા વચ્ચે ૬ ફૂટનું અંતર હતું. વળી બીજા એક પર કાળો કોશી તથા દૂધરાજના માળા હતા. ત્રણેય ઝાડ પરના માળામાં કાળોકોશી સામાન્ય હતા. દરેક પંખીનાં મા-બાપ જ્યારે બચ્ચાંને માટે ખોરાક લઈને આવતાં ત્યારે ખોરાક આપ્યા બાદ માળામાંની બચ્ચાંની ચરક અચૂક મોઢામાં લઈને પાછાં ફરતાં જોયાં. કાળોકોશી ચરક ખાઈ જતો લાગ્યો. (૧૧-૮-૯૯)

ચાતકનું આગમન

ભાવનગરમાં ચાતક સામાન્ય રીતે મે મહિનો ઉતરતાં અને જૂન મહિનો બેસતાં આવી પહોંચે છે. આ વર્ષે ૨૯મી મેના રોજ મોડી રાત્રે ભાવનગરની સીમમાં ચાતકને તેની વિશિષ્ટ બોલીમાં બોલતો મેં અને શ્રી મોહિતભાઈ અંધારિયાએ પહેલીવાર સાંભળ્યો.

નવનીતભાઈ ભટ્ટ,

૨૪, જ્યોત બી, બેક સાંસાપટ્ટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૧.

કુતિયાણાની બાજુમાં લગભગ ૫૦૦૦ હેક્ટરમાં પથરાયેલી વીડી છે, ત્યાં ખડમોર (Lesser Florican) હોવાની શક્યતા છે. અમે ત્યાં મોટી બટેર (Common Quail) જોઈ. કાળાં તેતર (Black Partridge) ની માદા જોયાની શંકા છે. નિર્ણય પર ન આવી શકાયું. (૨-૭-૯૯)

બરડા વિસ્તારમાં નવરંગ (Indian Pitta) પ્રજનન કરે છે. શ્રી જયદેવભાઈ ધાધલ તથા શ્રી બાલાભાઈએ બરડામાં આવેલા મુગીકુંડ પાસે નવરંગના નર તથા માદા બચ્ચાં સાથે જોયાં હતાં. (૨-૭-૯૯)

મહેમાન કે યજમાન ?

આ વખતે પોરબંદરમાં માત્ર બે ઈંચ જ વરસાદ પડ્યો છે. અમારે ત્યાં જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયાથી યાયાવર પક્ષીઓ આવવાનાં શરૂ થઈ ગયાં છે, જે સામાન્ય રીતે ઓગસ્ટ મહિનાથી આવતાં હોય છે. મે મહિનાના છેલ્લા દિવસો સુધી જોયેલાં યાયાવર પક્ષીઓ આટલાં જલદી મહેમાન બનીને આવી શકે ? કદાચ અમુક અહીંયાં જ રહી જતાં હોય તેવું બને ? અમુક આપણે ત્યાં પણ પ્રજનન કરતાં હોઈ શકે ? શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) તથા શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broadbilled Sandpiper) પ્રજનન પોષાકમાં જોવા મળ્યાં. અન્ય સ્થાનિક તથા યાયાવર કાદવ ખુંદનારા (Waders) સાથે નાની ખલિલી (Whimbrel), મોટો દરિયાઈ કીચડિયો (Knot) તથા દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling) જોયાં.

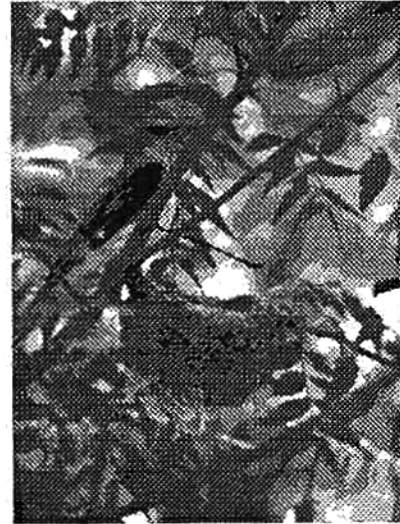
ભરત રૂઘાણી, જયદેવ ધાધલ, બી.કે. પરમાર,

ભરત રૂઘાણી, પ. વાડી પ્લોટ, ભરત નિવાસ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫

માળાની બનાવટમાં પ્લાસ્ટીક

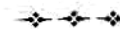
મે મહિનાના અંતમાં લીમડાના ઝાડ પર સોનેરી પીળક (Golden Oriole) નો એક માળો જોયો. થોડા દિવસોના અવલોકન પછી ત્રણ વાતોએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ માળો જમીનથી માંડ દશેક ફૂટ જ ઊંચો હતો. અત્યાર સુધી મેં પીળકનો માળો આટલો નીચે જોયો ન હતો. માળામાં પ્લાસ્ટિકની

કોથળીનો પણ ઉપયોગ થયો હતો. પક્ષીઓને પણ આ નવતર ચીજનો પ્રયોગ કરવાની ટેવ પાડવી પડશે. જ્યારે ઈડાં સેવાતાં હતાં ત્યારે નરને એક પણ વાર માળા પર આવતો મેં જોયો નહિ. માદા માળો છોડીને જાય ત્યારે દૂર રહી તે માળાનું ધ્યાન રાખતો.

ઉદય વોરા, ગાંધીનગર

૬૪૧, વાસ્તુ નિર્માણ સાંસાપટ્ટી, સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર - ૩૮૨૦૦૨

બગલાને ફાંસી

અમરેલી પોલીસ સ્ટેશનના 'કમ્પાઉન્ડ'માં આવેલા ગુલમહોરના વૃક્ષ પર પતંગના લટકતા દોરામાં એક બગલાનું મસ્તક ફસાઈ જતાં તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું.

લોકોની બદલાતી જીવનશૈલી અને બેદરકારી પક્ષીઓને અસર પહોંચાડી શકે છે. પતંગના દોરા, સિમેન્ટ બેગનાં પ્લાસ્ટિકનાં ગુંચળાં, સ્ત્રીઓ દ્વારા ફેંકાયેલા લાંબા વાળાંનાં ગુંચળાથી પક્ષીઓને અકસ્માત થતી અવારનવાર જોવા મળે છે. કાબર, બ્રાહ્મીની મેના, બુલબુલ, ચકલી આ પ્રકારે વધુ અસરગ્રસ્ત બને છે.

સુરેશ નાકરાણી,

નિલકંઠ પાર્ક, કુકાવાવ, જિ. અમરેલી-૩૬૫૪૫૦.

કચ્છમાં તુરૂમ્તી (Redheaded Merfin) ની અવલોકન નોંધ :-

કચ્છમાં તુરૂમ્તી ગીચ ઝાડીવાળા વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. પક્ષીની આ જાતિ આમ કચ્છમાં અસામાન્ય છે, પણ તેનો વ્યાપ ઘણો મોટો છે. નાના-મોટા રણના કાંઠાથી બન્નીના ઘાસનાં મેદાનો સુધી અને દરિયાકાંઠાની પટ્ટીથી વિષુવવૃત્તીય કાંટાળાં જંગલો અને સિંચાઈવાળા વિસ્તારો સુધી તેની હાજરી જણાઈ છે. જંતુનાશકો (Organochlorines તથા અન્ય) નો વધુ પડતો વપરાશ જંતુભક્ષી તથા શિકારી પક્ષીઓ માટે કચ્છમાં તથા અન્ય જગ્યાઓએ હવે ચિંતાનું કારણ બન્યું છે.

આ સાથે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં કરેલી તુરૂમ્તીની અવલોકન નોંધ રજૂ કરું છું. આ દરમિયાન આ પક્ષીના વર્તન વિષે પણ કેટલીક રસપ્રદ માહિતી મળી છે. આ પક્ષી દેશી બાવળ તથા આમલી (Tamarind) પર માળો કરે છે. અત્યાર સુધીમાં મેં ત્રણ માળાની નોંધ કરી છે. ચાચલો ગામ પાસેની જગ્યાએ માળો કરતાં આ પક્ષીને , કાગડા હેરાન કરતાં જણાયા હતા. તેનાં એક બચ્ચાંને કાગડાએ મારી નાખ્યું પછી પંખી માળો છોડીને ચાલ્યાં ગયાં.

વિષુવવૃત્તીય કાંટાળાં જંગલોમાં આ પક્ષીનું ભવિષ્ય અત્યારે કંઈક અંશે સલામત લાગે છે, પણ ભવિષ્યમાં જો જંગલો, ખેતી માટે કપાય અને ત્યાં જંતુનાશકોનો ઉપયોગ શરૂ થાય તો તેની ચોક્કસ વિપરીત અસર પડી શકે.

કાગડો અને 'કુકુ'

૨૧-૫-૯૯ ના રોજ મેં તથા કવિ તેજે નળિયા પાસે ચાર કુકુકંઠ (The Cuckoo, Cuculus canorus) જોયાં. વાવઝાંડાં પછીનો તરતનો સમય હતો. આ પક્ષી સામાન્ય રીતે કચ્છનાં પ્રવાસી પક્ષી તરીકે ઓકટો. -નવે. માં આવે છે. મેં મહિનામાં તેમનું દેખાવું આકસ્મિક હશે કે માત્ર અહીંથી પસાર થતા હશે?

૩૧-૮-૯૯ના રોજ રામવાડા પાસે એક કાગડાને ત્રણ કોયલનાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોયો. એક કાગડો એક જીવડાંને (Jewel Beetle) પાણીમાં બોળીને ત્યારબાદ આરોગતો જોયો.

જે.કે.તિવારી,

સાથી ઈન્ડ. લી. તા. અખડાસા, જિ. કચ્છ, પાં. મોટીબેર, સાંપીપુરમ્ ૩૭૦૫૫૫

ખડમોર

તા. ૨૬-૭-૯૯ ના રોજ સુરેન્દ્રનગરથી ૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલ મેથાણ ગામની સીમમાં અમે ખડમોરનો (Lesser Florican) નર જોયો હતો. અત્યારે (૧૫-૮-૯૯) પણ એ પક્ષી ત્યાં જ છે. અમારા જાણવા પ્રમાણે બજાણા ગામની ઘાસની વીડીમાં પણ આ પક્ષી છે. જો કે, અમે તે જોયેલાં નથી.

ચિકુ વોરા,

લક્ષ્મીપરા, દૂપરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર

વરસાદની આગાહી ?

ટિટોડીએ ૪-૪-૯૯ના રોજ ઈંડાં મૂક્યાં હતાં. ઘોર બગલાને કેસરી ઝાંચ સૌ પ્રથમ ૧૦-૪-૯૯ ના રોજ આછી આછી જોવા મળી. તે હવે સ્પષ્ટ કેસરી થઈ ગઈ છે (૨૮-૪-૯૯). ઉપરોક્ત બંને નિરીક્ષણથી વરસાદ વહેલો થશે તેવી આગાહી કરી શકાય ?

કલ્પેશ રાવળ,

સ્વપતર, સુદામાનગર, કેનાલ રોડ, જિ. રાજકોટ, શેતપુર-૩૬૦૩૭૦

તારીખ	જગ્યા	તુરૂમ્તીની સંખ્યા	નોંધ
૮-૧-૯૦	ફૂલે	૧	નીલકંઠી (Blue Throat) ને ખાતું
૧૫-૭-૯૦	દેવીસર	૧	નખત્રાણા પાસે
૧૪-૯-૯૦	મોરી-બેટ	૧	પંજામાં એક નાનું પક્ષી
૨૫-૭-૯૨	વેકરિયા	૧	નર રસ્તા પર મરેલો હતો
૧૦-૮-૯૨	લાલા ઘોરડ અભયારણ્ય	૨	નર-માદા
૬-૯-૯૨	છારી ઢંઢ	૧	જળધ્વાવિત ક્ષેત્ર પાસે
૧૬-૧૨-૯૨	જાનન, ખદીર બેટ	૧	પીલુડી (Salvadora) પર બેઠેલો
૧૬-૧૨-૯૨	બન્ની	૩	ફૂલે પાસે
૨૦-૧૨-૯૨	ગાધરા	૧	ખદીર
૨૧-૧૨-૯૨	છારી-ઢંઢ	૧	કાળાપગ કીચડીયા (Little Stint) ખાતો જેના પગમાં રીંગ હતી
૨૨-૧૨-૯૨	નળિયા-દાદમાપર	૨	નર-માદા
૨૨-૧૨-૯૨	લાલા ગામ	૨	નર-માદા
૧૦-૩-૯૩	છાછળો-બન્ની	૨	માળા પર, એક બચ્ચું કાગડાએ મારી નાખ્યું
૭-૭-૯૩	કીરા ફૂલે	૨	નર-માદા, તીડનો શિકાર કરતાં હતાં
૧-૧૦-૯૩	કીરા	૨	નર-માદા
૧૯-૩-૯૪	ફૂલે ગામ	૨	માળા પર, ઝાડ : દેશી બાવળ (Acatia Nilotica) ૩ ઈંડાં
૯-૬-૯૬	છારી ઢંઢ	૧	સૂચસ્તિ વખતે એક નર પક્ષી અમારી જીપ ચાલવાને લીધે ઊડતાં જીવડાં ખાવા, તેની સાથે ઊડતું હતું
૫-૯-૯૮	મોટી બેર	૨	લીમડા ઉપર
૨-૧૦-૯૮	રામવાડા	૨	આમલી (Tamarind) ઉપર માળો
૨-૧૦-૯૮	નંદા	૨	ગામના તળાવ પાસે
૨૩-૧૧-૯૮	મોંઆના	૨	ખેતરમાં

પોળોમાં વરસાદ

પોળોમાં વરસાદ પછી વાતાવરણ ખૂબ જ સુંદર બન્યું છે. ૩૦ જૂન '૯૯ ના રોજ આ ઋતુમાં પહેલી વાર ચાતક સંભળાયો. હવે તો રોજ સંભળાય છે, દેખાય છે. છેલ્લા ચાર દિવસથી સારો વરસાદ થયો છે પણ, નદીમાં હજી પાણીની શરૂઆત થઈ નથી.

અહીં હરણાવ કોલોનીમાં પહેલાં કેટલાંક સ્થાનિક પાણીનાં પક્ષીના માળા હતા. આ વૃક્ષો કપાઈ જતાં થોડે દૂર એકાંત સ્થળે માળા-વસાહત ઊભી થઈ છે. કુલ ૧૪ વૃક્ષો (ક્યાં વૃક્ષો ?) પર માળા છે. નાનો, વચેટ અને મોટો બગલો, ઉપરાંત નાનો કાજિયો, કાણી બગલી અને ઘોર બગલાનાં સેંકડો માળા છે.

કચું ગંદમ ?

તા. ૧૧ માર્ચ '૯૯ ના રોજ મેં એક ગંદમ (Bunting) જોયું, કરાવાડા ગામની સીમમાં. જી. ઉદેપુર, તા. ખેરવાડા. ગુજરાતની ઉત્તર-પૂર્વ સીમાથી ૧૭ કિ.મી. દૂર.

ગંદમનું વર્ણન આ મુજબ હતું. ચાંચ ગુલાબી, માથું આછું રાખોડી, આંખને ફરતું આછા પીળા રંગનું વર્તુળ, ચાંચની બાજુએથી ગાલ તરફ 'મૂછ' જેવો આછા પીળા રંગનો પટ્ટો, ચાંચની નીચેથી ગળા પર આછા પીળા રંગનો

લંબગોળાકાર ભાગ, છાતીથી પેટ સુધી આછા ગુલાબી રંગના ધબ્બાદાર ભાગ તથા શરીરનો પીઠનો ભાગ ચકલી જેવો. પ્રથમ નજરે થારિયો ગંદમ (Greynecked Bunting) જ લાગે, પણ મૂંછ જેવો ભાગ તથા ગળા અને છાતી પરના રંગોની રચનાથી તે જુદું પડતું હતું.

મે નોટબુકમાં તેનું ચિત્ર બનાવ્યું અને 'પિક્ટોરિયલ'માંનાં ચિત્રો સાથે સરખાવ્યું. તે ઓર્ટોલાન બંટીંગ (Ortolan Bunting) સાથે મળતું હતું. પણ આ ગંદમનું આ પ્રદેશમાં મળવું અશક્ય હતું. કયું ગંદમ હશે? (૧૧-૩-૯૯)

મયુર મિસ્ત્રી,

C/o. ક્રાંતિવાર્ધ શાહ, દેના બેંક પાસે, રાજમહેલ રોડ, જિ.સા.કાં. વિજયનગર-૩૮૩૪૬૦.

અમારા ઘરની સામે જ એક ગુલમહોરનું વૃક્ષ છે. ત્યાં જુદાં જુદાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. સફેદછાતી કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher) પણ અહીં ઘણીવાર બેઠેલો હોય છે. તા.૯-૩-૯૯ના રોજ એક નવું દૃશ્ય જોયું સામાન્ય રીતે કલકલિયાની ચાંચમાં માછલી જોવા મળે. આ કલકલિયાએ તેની ચાંચમાં કાર્ચિંગો પકડ્યો હતો.

બી.આઈ. જાની.

મુલવજી હોર્સકુલ, પ્રોટેક્ટ સાંગાણી-૩૬૦૦૩૦.

શકરાનાં બચ્ચાં

એક વિડિયોગ્રાફર મિત્ર સાથે રેસ કોર્સ પાસેના ઝાડ પરના શકરાના માળાનું નિરીક્ષણ કર્યું. ત્રણ મોટાં બચ્ચાં હતાં. બચ્ચાંની પાંખો કાળાશ પડતી હતી. મા-બાપ વારાફરતી બચ્ચાંને છાંયડો આપતાં હતા. તેઓ ખોરાક લઈ આવે ત્યારે બચ્ચાં માળાની ધાર પર આવતાં. ઝાડ થોડું દૂર અને માળો ઊંચે હતો છતાં દૂરબીનથી તેમને ખાતાં જોવાની મજા આવી.

પંખીઓ કેટલીક વાર બચ્ચાંને ખવરાવીને સફેદ રૂ જેવો પદાર્થ મોઢામાં પાછો લઈને નીકળતાં દેખાયાં. એક વાર તો તે પદાર્થ ખાઈ ગયું. કેસેટમાં એ જોયું ત્યારે રહસ્ય ખુલ્લું થયું. પંખી બચ્ચાંને ખોરાક ખવરાવી લે પછી થોડીવાર ત્યાં બેસી બીજાં બચ્ચાંઓને ખાસ જુએ. અન્ય બચ્ચું શીર્ષસિન કરી મળદારમાંથી આ સફેદ રૂ જેવો પદાર્થ કાઢે છે. પક્ષી તે ચાંચમાં લઈને ઊડી જાય. શક્કરખોરા પણ આમ કરે છે.

અશોક મશરૂ,

૧૫, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨.

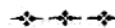
સમડીઓનું ઊધઘ-ભોજન

તા ૨૦-૬-૯૯ ના રોજ શીળજથી સાણંદ જવાના રસ્તા પર આવેલાં ગોંધાવી અને નિધરાક ગામોની વચ્ચે ૭-૮ સમડીઓ ઊડાઊડ કરી રહી હતી. સમય સવારનો હતો (૭-૩૦ થી ૮-૦૦ વાગ્યાનો) તથા વાતાવરણ વાદળછાયું હતું.

ધ્યાનથી જોતાં, આ સમડીઓ વર્ષાઋતુમાં ઊડી નીકળેલી પાંખાળી ઊધઘને (Winged Termite) હવામાં જ પગનાં નહોર (Talons) વડે પકડી લઈ, ખાઈ જતી માલુમ પડી. સમડીઓને આ રીતે, ઊડતી ઊધઘઓનો હવામાં જ શિકાર કરી, ઊડતાં ઊડતાં જ પેટમાં પધરાવતી જોઈને આશ્ચર્ય થયું.

નીરજ જોષી, કેતન ટાટ્ટ,

નીરજ જોષી, ૩, અવધ એપાર્ટ, ૬૪, પિતૃનગર, અમદાવાદ-૬.

અમદાવાદમાં ગીધ (Whitebacked Vulture) ની સંખ્યા

અમદાવાદમાં અલગ-અલગ વિસ્તારોમાં જાન્યુ. થી જૂન સુધી કરેલી ગણતરી પ્રમાણે સાબરમતીની પશ્ચિમે આવેલ દસેક

કિ.મી.ના ઘેરાવામાં આશરે ૧૮૦ થી ૨૦૦ ગીધ જોવા મળ્યા. માત્ર ગુજરાત કોલેજની અંદર જ (જ્યાં હજી થોડાં તોર્તિંગ વૃક્ષો સચવાયેલાં છે) ૮૦ થી ૧૦૦ નું જૂથ ઝાડ પર જોવા મળે છે.

કાર્તિક શાસ્ત્રી,

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૬.

ફડકફૂટકીનો 'રોડ-સાઈડ કાઉન્ટ'

તા. ૨૧-૬-૯૯ના રોજ શીળજ થઈને નળસરોવર જવાનું થયું. આ દરમિયાન સાણંદ સુધીની મોટરસાઈકલ પરની મુસાફરી કરતા ફડક ફૂટકીનો (Ashy Wren - Warbler) મીઠો અવાજ સાંભળવા મળતો હતો. જ્યાં જ્યાં તેનો અવાજ સાંભળાયો, ત્યાં ત્યાં નોંધ કરી. આ રીતે લગભગ ૧૫ કિ.મી. લાંબા રસ્તાનો 'રોડ સાઈડ કાઉન્ટ' ૧૦ થયો.

આ જ પ્રમાણે તા. ૨૪-૬-૯૯ ના રોજ સરખેજ થી ધોળકા સુધીના ૩૦ કિ.મી.ના રસ્તા પર કરેલા પ્રવાસ દરમિયાન માત્ર અવાજ ઉપરથી કરેલી ગણતરી પ્રમાણે તેની સંખ્યા ૨૮ ની થઈ. નવાઈની વાત એ હતી કે અન્ય ફૂટકીઓની સરખામણીમાં ફડક ફૂટકીનો અવાજ વધુ વખત સાંભળાતો હતો. તેમાંય દરજીડા (Tailor Bird) નો અવાજ તો ખૂબ જ ઓછો (સાણંદની મુસાફરીમાં ૧-૨ વખત તો ધોળકા તરફની મુસાફરીમાં ૪-૫ વખત) સાંભળાયો.

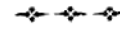
ખાખી ગીધ (Griffon Vulture)

તા ૨૧-૬-૯૯ ના રોજ સાણંદ તાલુકાના ઉપરદલ ગામના એક વણખેડાયેલા ખેતરના શેઠા પર એક ખાખી ગીધ બેઠેલું જોયું. (૨૦x ના ટેલિસ્કોપનો ઉપયોગ કર્યો હતો.)

બે-ત્રણ ખેતર છોડીને બીજા એક ખેતરમાં સફેદપીઠ ગીધ નું એક ટોળું બેઠું હતું. (આશરે સંખ્યા આપી હોત તો સાફ હતું. - લા.)

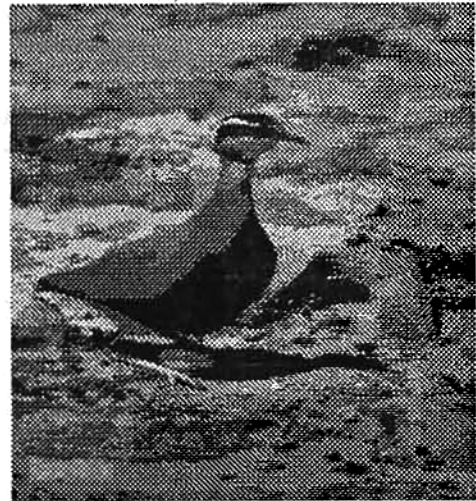
કેતન ટાટ્ટ,

એ-૩૧, ગોંધલ ટાવર્સ, મેનચી સો. સામે, ગુલબાર્ડ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫.

રણગોધલાનું (Indian Courser) સફેદ ઇંડું

પોરબંદરથી દૂર ૧૦ કિ.મી.ના અંતરે દરિયા કિનારાની આજુબાજુના લગભગ ૭ કિ.મી.ના પથરાળ તથા રેતાળ વિસ્તારમાં જમીન પર માળા

બનાવનાર કેટલાંક પક્ષીઓ પ્રજનન કરતા જણાયાં છે. રણગોધલા, ટિટોડીઓ (Yellow & Red Wattled Lapwing), નાના ચૂંકલ (Syke's Crested Lark) તથા બટાવડા (Sandgrouse) ના માળા જોવામાં આવે છે.

દર વર્ષની જમ આ વર્ષ પણ બદામી રણગોંધલાના સાત જટલા માળા જોવા મળ્યા હતા. તેમાંના એક માળામાં ફક્ત એક જ ઈંડું જોવા મળ્યું, જે સફેદ હતું. સામાન્ય રીતે તેના ઈંડાં ભૂખરા લીલા ટપકાવાળાં હોય છે.

Yellow-wattled lapwing) પણ એક માળામાં જે ત્રણ ઈંડાં જોવા મળ્યાં તેમાંથી બે ભૂખરા લીલાં ટપકાવાળાં હતાં, જ્યારે એક સફેદ પણ ઉપર આછા ટપકાવાળું હતું. સફેદ ઈંડાંવાળા આ બંને પક્ષીના માળા એક જ વિસ્તારમાં જોવા મળ્યા હતા. 'વિહંગ' પરિવારનાં વડીલ ચિત્રો જે આ બાબતે જાણકારી પરાવતા હોય તો 'વિહંગ' ને તથા મને જણાવશે તો આનંદ થશે. (૨૮-૬-૯૯)

ભરત રૂઘાણી,

૫, વાડી પ્લોટ, ભરતનિવાસ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫.

૮૦ સૂર્યગ્રહણ અને કાગડા

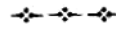
સૂર્યગ્રહણ વખતે અંધકાર થવાથી ૩૫ થી ૪૦ કાગડા બે ઝાડ પર રાતવાસા (Roosting) માટે એકઠા થઈ ગયા હતા. ત્યાર બાદ ફરી પ્રકાશ ફેલાતાં કાગડા ઊડવા માંડ્યા હતા.

૮૧ પ્રથમ વૈયા (Rosy Pastor)

શ્રી જે.કે. તિવારીએ ૨૫-૭-૯૯ના રોજ આ ઋતુમાં પ્રથમ વૈયાં માતાના મઠ (જિ. કચ્છ) નજીક જોયાં.

શાંતિલાલ વડ,

જૂના વાસ, મંદિર વાળાં પાંચો, માળાપર-મુજ-૩૭૦૦૨૦.

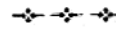

૮૨ મોટી ચોટીલી ડૂબકીની મોટી સંખ્યા

૧-૮-૯૯ ના રોજ ડૉ. વિનોદભાઈ સોની અને શ્રી વિનોદભાઈ પંડ્યા સાથે આજી II જળાશય પર ગયા ત્યારે ૯૦ ની સંખ્યામાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) જોઈ.

તુષાર સંઘાણી,

માહતિનગર, એરોડ્રોમ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.

૮૩ પોરબંદરમાં પક્ષી નિરીક્ષણ

જન્માષ્ટમીની રજાઓમાં ૨થી ૫ સપ્ટે. ૧૯૯૯ દરમિયાન પોરબંદર જવાનું થયું. સુભાષનગરની ખાડીમાં તથા બિરલા કેક્ટરી અને છાંયા વચ્ચે ભરાયેલા પાણીમાં કાદવ ખૂંદનારા (Waders) નું વૈવિધ્ય માણવા મળ્યું. કાચબરંગી (Turnstone) મોટી સંખ્યામાં જોયાં. બંને જગ્યાઓએ થઈને લગભગ ૨૦૦ પક્ષીઓ તો હશે જ. અમારી ખૂબ જ નજીક આવવાનું જોખમ ખેડીને પણ કાચબરંગીની માનવ-મળ (અથવા તેમાંની છવાત કે અનાજના દાણા) ખાવાની કિલ્સુકતા નવાઈ પમાવી ગઈ.

શ્રેતપીઠ કીચડિયાં (Curlew Sandpiper) પણ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળ્યા. આ પક્ષીઓ જુલાઈમાં પણ જોવા મળ્યાં હતાં. ફરી ઓગષ્ટ-સપ્ટે. માં તેમની હાજરીથી, તેઓ ઉનાળા દરમિયાન અહીં જ રોકાઈ ગયાં હશે, તેવો પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવ્યો. આમાંનાં ઘણાં પક્ષી ઉનાળુ પ્રજનન પોષાકમાં સુંદર લાગતાં હતાં.

જયદેવ ધાધલ, ભરત રૂઘાણી,

વ્યવેર યાવડ, જજીસ રેસી. અંચ. એસ. ચર્ચ પાસે, જૂના ફવારા, પોરબંદર - ૩૬૦૫૭૫

૮૪ 'ઝૂ' માં 'વાઈલ્ડ'

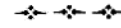
૮ ઓગષ્ટ ૯૯ ના રોજ મેં કાંકરિયા કમલા નહેરુ પ્રાણીસંગ્રહાલયની મુલાકાત લીધી. પાંજરાની બહાર વૃક્ષો ઉપર અસંખ્ય માળાઓ જોઈને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. માળાની ગણતરી નીચે મુજબની થઈ.

પક્ષીનું નામ	માળાની સંખ્યા
રાત બગલાં (Night Heron)	૧૦૧
ચમચા (Spoonbill)	૨૨
નાના કાજિયા (Little Cormorant)	૬૨
બગલા (Egrets)	અસંખ્ય

(ક્યાં ઝાડ હતાં? માળો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી? બચ્યાં હતાં? કોઈ ચોક્કસ ઝાડની પસંદગી હતી? બગલા કયા હતા? આ પ્રકારની માહિતી ઉપયોગી થાય. વળી હવે પછીની મુલાકાતોથી તેમનો પ્રજનન કાળ ક્યાં સુધીનો છે તેનો પણ ખ્યાલ આવશે. - સં)

યાસર રસીક

૫-એ, પ્રભુપાર્ક સોસાયટી, એન. આઈ. ડી, પાલડી, અમદાવાદ-૬

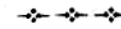
૮૫ રાજસ્થાનમાં ઘોરડ

જેસલમેર પાસે આવેલા 'ડેઝર્ટ નેશનલ પાર્ક'માં (૩૧૬૨ ચો. કિ.મી.) ઘોરડ (Great Indian Bustard) ની સંખ્યા હવે ઓછી થતી જાય છે. ૧૯૮૦ માં ત્યાં ૨૦૦ થી ૪૦૦ પક્ષી હતાં, જ્યારે ૧૯૯૪ની ગણતરીમાં તે સંખ્યા ઘટીને ૧૦૦ થી ૧૫૦ થઈ ગઈ હતી. હાલમાં તેની સંખ્યા ૭૦ ની મનાય છે.

આ પાર્ક પહેલાં ઈંદિરા કેનાલ (૭૦ કિ.મી. લંબાઈ)થી અસરગ્રસ્ત હતો. હાલમાં રાજસ્થાન સરકારે લગભગ ૩૦૦ ચો.કિ.મી.નો વિસ્તાર 'ડીનોટીફાઈ' કરીને ખાણ ખોદતા ખાનગી 'કોન્ટ્રાક્ટરો'ને 'લાઈમ સ્ટોન' કાઢવા આપી દીધેલો છે. આ સંજોગોમાં ઘોરડ કેટલાં સુરક્ષિત રહી શકશે? (ડૉ. અસદ રહેમાનીના સૌજન્યથી)

મનીષ વૈદ,

શ્રી-૬૦, હર્ષનગર સોસાયટી, ડી-કેબીન, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૯

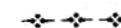
૮૬ પક્ષીનાં ઘર

મારી કેક્ટરીની 'કમ્પાઉન્ડ વોલ' 'હાલો બ્લોકસ' થી બનાવી છે. તે વચ્ચેથી પોલા હોય છે. તેની એક 'સાઈડ' ખુલ્લી હોય પણ તેને ઊંધો વાળી દઈએ એટલે ચારે બાજુથી બંધ થઈ જાય. આવા એક 'બ્લોક'ની એક બાજુ થોડી તૂટી જવાથી કાણુ પડી ગયેલું. દેવચકલીએ (Indian Robin) તેમાં માળો કર્યો. પહેલાં બે અને અઠવાડિયા પછી બે એમ ચાર ઈંડાં મૂક્યાં. તેણે બચ્યાં પણ ઉછેર્યાં. જો કાચિંગો તેના માળા પાસે આવે તો મા-બાપ ચાંચ મારીને તેને ભગાડી મૂકતાં.

મહેન્દ્રસિંહ જાડેજા,

આશાપુરી કૃપા, લક્ષ્મીનગર મેઈન રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૩

(દીવાલની પોલી ઈંટો- ચોસલામાં આપણે અમુક અંતરે જાતે જ આવાં કાણાં પાડીએ તો પક્ષીનાં રહેઠાણ ઊભાં કરી શકાય. મા.શ્રી. લવકુમાર ખાચરે થોડા સમય પહેલાં સિમેન્ટમાંથી બનાવેલું પક્ષીનું ઘર આપતાં મને કહ્યું કે, "આને તમે દીવાલમાં ચણી શકો." ડૉ. રાજલ ઠાકરની પહેલાંની એક નિરીક્ષણ નોંધમાં જૂના ઘરોની દીવાલમાં નાનાં માટલાં (કોચકાં) ચણી લીધેલાની વાત લખી હતી જેમાં પોપટે માળા કર્યા હતા. આધુનિક મકાનોમાં પણ આપણે પક્ષી માટે નાનાં ઘરો સમાવી લઈએ તો? - સં.)

૮૭ જૂનમાં યાચાવર

મેં અને ભવભૂતિભાઈએ ભાવનગરથી ૩૦ કિ.મી. દૂર ઓદરકાના તળાવમાં બે ચેતવા (Gargeny) તા. ૨૦-૬-૯૯ ના રોજ જોઈ.

ઈન્દ્ર-ગઢવી

પ્લોટ ૨૨૦૦, અંકુર સો., ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૧

(નર-માદા હતાં? કયા પોષાકમાં? એ વિગત લખવી જરૂરી ગણાય. જવામાં મોડાં પડેલાં પંખી હશે. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ તા. ૧૨-૯-૪૩ ના રોજ ભાવનગર બોર તળાવમાં તથા તા. ૨૩-૬-૪૭ ના રોજ હાથબમાં આ પંખી જોવાનું નોંધ્યું છે. તા. ૯-૫-૪૯ ના રોજ પોરબંદરમાં પણ તેમણે આ પંખી જોયા છે. - લા.)

થોળ પાસે સારસની ગતિવિધિ - અપૂરતો વરસાદ

ચોમાસું બસે એટલે ગ્રામવિસ્તારોમાં રૂપેરી જુદા જૈવાં નાનાં નાનાં ખાબોચિયાંથી શોભત લીલી ચાદર પથરાઈ જાય ! પ્રકૃતિની આ કાયાપલટ સારસને આકર્ષે. ચોમેર ખોરાક અને પાણીની છૂટ થતાં ટોળે વળતાં સારસ હવે જોડીઓ બનાવી દૂર દૂર ફેલાઈ જવાની પેરવી કરે.

જૂની જોડીઓ પોતાના પરિચિત વિસ્તારો, જ્યાં આગલા વર્ષે માળા કર્યા હોય, તે પસંદ કરે, જ્યારે નવા સાથીઓ પોતાની મેળે નવી અનુકૂળ જગ્યા શોધે.

વરસાદથી માત્ર ખોરાક જ નહીં, પણ માળો બાંધવા જરૂરી ઘાસ અને બીજી વનસ્પતિઓ પણ ઉપલબ્ધ બને. પાણી ક્યાં અને કેટલાં ભરાયાં છે. એનાથી ક્યાં માળો કરવો તે નક્કી થાય. કારણ કે, માળાની સલામતી માટે આસપાસનું પાણીનું પ્રમાણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે.

જૂનના અંતમાં અને જુલાઈની શરૂઆતમાં જોરદાર વરસાદ પડી ગયો. એ પછી જુલાઈના બીજા-ત્રીજા અઠવાડિયાથી થોળ અને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં સારસની માળાની ઋતુ શરૂ થઈ. દુર્ભાગ્યે ચોમાસાની શરૂઆતમાં લાગતું હતું તેવો વરસાદ પાછળથી પડ્યો નહીં. આ વિસ્તારમાં નાનાં મોટાં ખાબોચિયાં અને કાઠવિયા વિસ્તારોનું સર્જન વરસાદના સાતત્ય પર નિર્ભર કરે છે. બારેમાસ પાણી મળી રહે તેવો કોઈ સ્રોત અહીં નથી. એટલે સારસના પ્રજનનની સફળતાનો આધાર મહદંશે ચોમાસા પર રહે છે. આ રીતે જોતાં આવતા બે મહિના મહત્ત્વનાં બની રહેશે.

જે માળાઓ જોયા તેમાં નીચે પ્રમાણેની વિગતો નોંધી.

માળો-૧ : જગ્યા : નીચાણવાળા ભાગમાં વરસાદનાં પાણીથી સજાયિલ ખાબોચિયામાં એક ઉપસેલા ભાગ પર. **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, બીજાં જંગલી ઘાસ, આકડાની સૂકાયેલી ડાળીઓ. **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** એવું જાણવા મળ્યું કે, એક ઈંડુ કોઈ સ્થાનિક વ્યક્તિએ તોડી નાખ્યું, બીજું ચોરાઈ ગયું. ત્યારબાદ પક્ષીઓ માળો છોડીને જતાં રહ્યાં.

માળો-૨ : જગ્યા : પડતર ખેતરમાં **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, નાળો, ખેરી વગેરે. **નોંધ :** પાછળથી માણસોની અવરજવર અને નજીકમાં જ જમીન ખેડવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં પક્ષીઓ માળો છોડીને જતાં રહ્યાં.

માળો-૩ : જગ્યા : ડાંગરનાં ખેતરની પાળી પર, નાની તલાવડીથી લગભગ ૫૦ મી. દૂર **માળાની સામગ્રી :** નાળો, ડીરો, બીજું જંગલી ઘાસ, બાવળ.

ઈડાની સંખ્યા : ૨ **નોંધ :** બંને ઈંડામાંથી બચ્યાં નીકળ્યાં, જે મા-બાપ સાથે આજુબાજુનાં ખેતરોમાં ફરતાં દેખાયાં.

માળો-૪ : જગ્યા : ઢોળાવ પર આવેલા ખેતરના સૌથી નીચાણવાળા ભાગમાં આવેલ કુદરતી કાઠવિયા પ્રદેશમાં. **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, નાળો, પાણીની બીજી જંગલી વનસ્પતિ. **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** પક્ષીઓ ઓચિંતાં માળો છોડીને જતાં રહ્યાં. જગ્યા પર તૂટેલાં ઈંડાં દેખાયાં. લોડોના કહેવા પ્રમાણે શિયાળે હુમલો કર્યો હોવાથી તેમ બન્યું.

માળો-૫ : જગ્યા : તલાવડી. **માળાની સામગ્રી :** નાળો, ડીરો, ખેરી **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** પક્ષી ઈંડાં સેવતાં દેખાય છે. વરસાદ ન હોવાથી તલાવડી સૂકાઈ જશે તેમ લાગે છે, પણ આસપાસ ડાંગરનાં ખેતરો હોવાથી પક્ષીઓને ખોરાક અને સુરક્ષા મળી રહેશે.

માળો-૬ : જગ્યા : તલાવડી અને ડાંગરનાં ખેતરને જુદા પાડતી પાળી પર **માળાની સામગ્રી :** જંગલી ઘાસ, નાળો અને ડીરો. **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** એક ઈંડામાંથી બચ્યું નીકળ્યું છે. ૧૦ દિવસ પછી તે લેમબેમ છે.

માળો-૭ : જગ્યા : ડાંગરના ખેતરની વચ્ચે આવેલી પાળી પર **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, નાળો અને બાવળીની સાકડડીઓ, ડાંગરના છોડ **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** એક ઈંડામાંથી બચ્યું નીકળ્યું, જે મા-બાપ સાથે ખેતરમાં રહે છે. બીજું ઈંડું માળામાં છે.

માળો-૮ : જગ્યા : ડાંગરનાં ખેતરની વચ્ચે આવેલી પાળી પર **માળાની સામગ્રી :** ડાંગરના છોડ, ડીરો, નીરો, બાવળની ડાળીઓ **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** ઈંડા સેવાય છે.

માળો-૯ : જગ્યા : ડીરો ઘાસ વાળા એક કુદરતી કાઠવિયા વિસ્તારની વચ્ચે આવેલી ખુલ્લી જગ્યા પર **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, નાળો **ઈડાની સંખ્યા :** ૨ **નોંધ :** બંને ઈંડામાંથી બચ્યાં નીકળ્યાં.

માળો-૧૦ : જગ્યા : 'ફાર્મ હાઉસ' ની પડતર 'સ્કીમ' માં બનેલી વરસાદી પાણી ભરેલી જગ્યાની વચ્ચે **માળાની સામગ્રી :** ડીરો, નાળો, ખેરી **ઈડા :** ૨ **નોંધ :** બંને ઈંડામાંથી બચ્યાં નીકળ્યાં.

કંદર્પ કાઠજી

૫, સારથી રો હાઉસ, ડાઈવ-ઈન સેડ, અમદાવાદ-૫૨

સંપ ત્યાં જંમ

૨૧ મી મ, ૧૯૯૮ ની સાંજે ૭-૨૦ વાગ્યે હું તેના રાતવાસાની જગ્યાએ સારસનો ગભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. મચ્છીયેલ ગામની (જિ. ખેડા) પાસેથી પસાર થતી કેનાલમાં ગાબડું પડવાથી લગભગ ૩૦ હેક્ટર જેટલી પડતર જમીનમાં, આશરે ૩૦ સે. મી. જેટલું ઊંડુ પાણી ફેલાઈ ગયેલું હતું. આ આકસ્મિક જળાશયની વચ્ચે એક ઊંચાણવાળી જગ્યા જે 'એટ' સજાયો હતો. તેના પર ૩૬ સારસ રાતવાસો કરતાં હતાં.

આ દરમિયાન સામે પાંચ કૂતરાં ધીમા પગલે આ સ્થળેથી પસાર થતાં જોયાં. અમુક સારસે આ જોઈને ચેતવણીના રૂપે મોટો પછ ટૂંકો અવાજ કર્યો. આનાથી બધાં જ પક્ષી ચેતી ગયા હોય તેવું અમને લાગ્યું. કૂતરા તો સામે કિનારે જતાં રહ્યાં. ખતરો મોટો નથી તેવું લાગતાં પક્ષીઓ પાછાં પોતાની ગતિવિધિમાં કાર્યરત થઈ ગયાં.

થોડી વારમાં પાંચમાંથી બે કૂતરાંની બુધ્ધિ બગડી કે શું, પણ સારસ હતાં તે દિશા તરફ આગળ વધ્યાં. તેમનાથી ૨૫ મી. જ દૂર ઊભેલા સારસ સજાગ થઈ ગયાં. કૂતરાને આગળ વધતાં જોઈ તેમણે ચીસાચીસ

ચાલુ કરી. ત્યાર બાદ એક પછી એક બધા પક્ષીઓ ટાપુ ઉપરથી પાણીમાં, કૂતરાં તરફ આવવા લાગ્યાં. એક કૂતર જેવું બનાવી પતંગીઓએ કૂતરાનો માર્ગ આંતર્યો. આ સમયે સારસ, કૂતરાંથી માત્ર પાંચ મીટર દૂર હતાં. સારસની આ વણઝાર જોઈને કૂતરાંના હોશકોશ ઊડી ગયા. પૂંછડી દબાવીને બંને કૂતરાં એક જગ્યાએ સ્થિર થઈ ગયાં. સારસનો ઘેરો મજબૂત હતો, છદ્દાચ તેવું ન હતું. પરંતુ અચાનક વચ્ચેનાં સારસ ઝડપથી આગળ વધતાં, ત્યાં જગ્યા ઘવાને લીધે કૂતરાં ઊભી પૂંછડીએ નાકાં. આ વખતે બે સારસ ૧૦ મી. મુઠ્ઠી તેમની પાછળ દોડ્યાં, પણ કૂતરામાં પાછું જોવાના પણ ક્યાં હોશ હતા. ત્યાર પછી સારસ પાછા 'ટાપુ' પર આરામ ફરમાવા પહોંચી ગયા.

આના પરથી એવું ફલિત થઈ શકે કે રાતવાસા દરમિયાન પક્ષીઓને કૂતરાં, શિયાળ જેવાં પ્રાણીઓનો ડર વધુ હોય છે, જેથી તેઓ એકલા રહેવાને બદલે ટોળામાં રહેવાનું પસંદ કરે છે.

ચંદ્રેશ ખોરડ, એશિતા મુખર્જી

પાં.બો. નં. ૧૫૬, રાષ્ટ્રીય વૃક્ષ ઉત્પાદક સહકારી મથકમાં, આણંદ - ૩૮૮૦૦૧

સારસ વૉચ

✽ ખંડા જિલ્લામાં સારસની કટલીક અવલાકન નાંધ.

જગ્યા	સારસની સંખ્યા	તારીખ
નારદ તળાવની આસપાસ		
લીંબાસીથી તારાપુર જવાના રસ્તે...	૩૦-૩૨	૨૫-૭-૯૯
સુંદરા ગામની તલાવડી પાસે (તા. પેટલાદ)...	૨	૨૫-૭-૯૯
નાદેજ ગામની તલાવડી પાસે...	૨	૩-૮-૯૯
હિરાપુર ગામ પાસે (તા. દસકોઈ)...	૩	૩-૮-૯૯
બામણવા ગામ પાસે નહેરની આજુબાજુનાં ખેતરોમાં (તા. ખંભાત)...	૨	૮-૮-૯૯
વિષ્ણોલીથી પોરડા જવાના રસ્તે (તા. પેટલાદ)...	૨	૧૫-૮-૯૯
તારાપુરથી રામોદડી જવાનાં રસ્તે ખેતરમાં (તા. ખંભાત)...	૨	૧૮-૮-૯૯
સિસ્વાની સીમમાં (તા. બોરસદ)...	૨	૨૦-૮-૯૯
ખંડા (વાત્રકના પટમાં)...	૨	૩-૯-૯૯

યજ્ઞેશ ભટ્ટ, ધર્મજી

✽ સુરન્દ્રનગર-વઢવાણ વિસ્તારમાં બ જગ્યાએ સારસની જાડીઆ પાંચ વર્ષથી નિયમિત માળો કરી બચ્યાં ઊછેરે છે. ખેડૂતમિત્રો પણ આત્મીયતાપૂર્વક તેમની સંભાળ લે છે.

ચીકુ વોરા, સુરન્દ્રનગર

✽ કડાણા ડેમ (પંચમહાલ જિલ્લો) આગળ દીવડા કોલોની પાસે ખેતરમાં મેં આઠ સારસ જોયાં છે. (તારીખ લખી નથી) તેઓ વણી વાર અમારા ખેતરની મુલાકાત લે છે. મને એવું જાણવા મળ્યું છે કે, તે નજીકમાં ક્યાંક માળો કરે છે. હું તેની તપાસ રાખીશ અને જો તેની ભાળ મળે તો આપને જાણ કરીશ.

ધીરેશ જોષી, અમદાવાદ

✽ નળસરોવરના કિનારે ધરજી પાસે ૪-૮-૯૯ ના રોજ ૮૧ સારસ જોયાં. આટલી મોટી સંખ્યામાં મેં પહેલી વાર આ વિસ્તારમાં સારસ જોયાં હજી સુધી ક્યાંય માળાની ભાળ મળી નથી. આ જ જગ્યાએ ૩૦-૭-૯૯ ના રોજ ૨૬ અને ૨-૮-૯૯ ના રોજ ૬૪ સારસ જોયાં હતાં. ૩૦-૭-૯૯ ના રોજ જે સારસ જોયાં તે શંખલાં તોડીને જીવાત ખાતાં હોય તેમ જણાયું. મને નવાઈ એ લાગી કે, હાલના સંજોગોમાં જ્યારે ચારે બાજુ પાણી અને ખોરાક છે ત્યારે તેઓ આટલી મોટી સંખ્યામાં એક જગ્યાએ કેમ ભેગા થયાં હશે ?

(ડૉ. ભવભૂતિ તથા શ્રી કંદર્પ સાથે વાત કરતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, પ્રજનન માટેના સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય તો સારસ તેમની ઉનાળા દરમ્યાનની

ગાંતોવોધ આ ઋતુમાં પણ ચાલુ રાખે અથવા આ સમૂહ અપુષ્ટ પક્ષીઓનો પણ હોઈ શકે. - સં.)

કાસમ સમા, વેકરિયા (નળ સરોવર)

✽ કાસમે આપેલી માહિતી અમને રસપ્રદ લાગી. તા. ૫-૯-૯૯ના રોજ નળસરોવર જતાં અણિયાળીથી આગળ વેકરિયા પાસે (નળ સરોવરથી આશરે ૪ કિ.મી. પહેલાં) કોદરીના ખેતરમાં ૨૩ સારસ જોયાં અપાઠમાં આ જ અનાજ પાકે એટલે સારસ તેની પસંદગી કરે છે તેવું ખેડૂતે કહ્યું. તે દિવસે મેણી ગામની સીમથી ધરજી બાજુ અમે જે બે-ત્રણ કિ.મી. ચાલ્યા તેમાં કુલ ૪૨ સારસ જોયાં. અમુક ડાંગરની ક્યારીમાં હતાં, તો અમુક જંગલી ઘાસ વાળા કાદવિયા વિસ્તારમાં હતાં.

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, નિરજ જોષી

✽ વિશુભા રાઓલના જણાવ્યા અનુસાર આ વર્ષે ભાવનગરમાં માત્ર વેળાવદર ખાતે જ સારસનું પ્રજનન છે. આ સિવાય તેમણે વઢવાણની નજીકમાં માળો જોયો છે. તેઓના જણાવ્યા અનુસાર 'ગીર ફાઉન્ડેશન' દ્વારા ગયા વર્ષે જે સારસની ગણતરી થઈ હતી, તેમાં ભાવનગર જિલ્લા ખાતે જે ૨૬નો આંકડો છે તે ખોટો લાગે છે. તેઓએ માત્ર છ જ પક્ષી જોયાં છે.

નવનીત ભટ્ટ, ભાવનગર

✽ ગુજરાતની ઉત્તર-પૂર્વ સીમાથી ૧૭ કિ.મી. દૂર. તા. ખેરવાડા, જિ. ઉદેપુર, ગામ કરાવાડા. આખો વિસ્તાર બોડા ડુંગરા, સૂકાં ઘાસ, ઝાડી-ઝાંખરાં તથા આછા જંગલથી ઘેરાયેલો છે. જમીન પથરાળ છે. ગામની સીમમાં રજવાડાના સમયનું ફતેહસિંહનું તળાવ એકાદ ચો.કિ.મી.માં ફેલાયેલું છે. તળાવ કાંઠે ખેતરો છે. તળાવમાં ઋતુ પ્રવાસી પક્ષીઓ પણ આવે છે. ઠેકેદારો તળાવમાં માછીમારી કરે છે. ગામમાં મુખ્યત્વે બે પ્રજા છે. એક તળપટ્ટી વાગડી ભાષા બોલતી ગુજરાતી અને બીજી હિન્દીભાષી. મોટે ભાગે બધા પાસે પરવાના વાળી એક અથવા બે નાળવાળી ફૂલ્લીદાર અને મજરલોડ બંદૂકો છે. તેઓ નાનાં પક્ષીઓ અથવા મોટી માછલીઓનો શિકાર કરે છે, તથા તેઓ અચૂક નિશાનબાજો છે.

આહીં સારસ વર્ષથી રહે છે. તેને કોઈ રંજાડતું નથી. જેના ખેતરમાં જાય તે ખેડૂત ભાગ્યશાળી ગણાય છે. લોકો તેની હાજરીને શુકન માને છે. બધાં જ સારસનાં માળા અને બચ્યાંની પૂરી કાળજી રાખે છે. સારસને માન અને મોભાનું પ્રતીક ગણે છે. ભૂલથી કોઈ સારસને પજવે કે, એવો પ્રયત્ન કરે તો એ તેની છેલ્લી ભૂલ હોઈ શકે ! અચૂક નિશાનબાજો વચ્ચે મુક્તપણે સારસ વિહરતાં જોઈ અને યાહ્યાખાનના મોઢે તે અંગેની વાતો સાંભળી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયેલાં. (૧૧-૩-૯૯)

મયૂર મિસ્ત્રી, વિજયનગર

શરમજનક

તા. ૨૭-૯-૯૯ના 'ગુજરાત સમાચાર'ના પહેલા પાને આવેલી તસવીર જોઈ અરેરાટી થઈ ગઈ ! એક પંખીપ્રેમી મિત્ર અને તસવીરકાર સારસની એટલી નજીક હતા કે, પક્ષીને સ્વબચાવ માટે તેઓ પર હુમલો કરવો પડ્યો. આટલું ઓછું હોય તેમ આ ઘટનાની તસવીર લેનાર અન્ય મહોદયને તેઓનાં ટિપ્પણીમાં જણાવ્યા અનુસાર તેમાં 'રોમેન્ટિક' દ્રશ્ય દેખાયું !

'સારસ' કે અન્ય કોઈ પણ પક્ષીના માળા કે બચ્યાંની તસવીર લેતાં પક્ષીને ખલેલ પાડવી એ અયોગ્ય છે. પક્ષીઓ એટલાં સંવેદનશીલ હોય છે કે, આવી ખલેલથી તરત માળો છોડીને જતાં પણ રહે. પક્ષીઓ અને તેમના માળાની 'ફોટોગ્રાફી'માં પક્ષીસંરક્ષણનો હેતુ જ મુખ્ય હોવો જોઈએ. પક્ષીને હેરાન કરીને આપણે આ હેતુને જ ક્ષતિ પહોંચાડીએ છીએ. આ વિરોધ કોઈ વ્યક્તિ સામે નહીં, પણ આ ઘટના તથા તેની પ્રસિદ્ધિ સામે છે.

'સારસ'ના માળાની ભાળ મેળવવાનો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે, કોઈક રીતે આપણે પ્રજનન કરતાં પક્ષીઓને રક્ષણ આપી શકીએ. લાગતા વળગતા ખેડૂતને સમજાવીને, સ્થાનિક વ્યક્તિ દ્વારા 'વૉચ' રાખીને, અસરગ્રસ્ત ખેડૂતને વળતર ચૂકવીને, ત્યાંનાં પક્ષીનાં રહેઠાણને જાળવવામાં મદદ કરીને તથા અણસમજુ અને ઉત્સાહી તસવીર કારોથી પક્ષીને રક્ષણ આપીને આપણે પક્ષીસંરક્ષણનો ઉદ્દેશ વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવી શકીએ. - સં.

(વિહંગાવલોકન..... પાના ૪ થી)

જોવા મળે છે. અત્યાર સુધીમાં કચ્છના બન્ની વિસ્તારમાં ગાંડા બાવળ પરની તેની માળા-વસાહતો, એ તેનાં પ્રજનન વિષેની એક માત્ર નોંધ છે.

પાણીનાં પક્ષીઓની આ માળા-વસાહતો શોધવી અઘરી નથી. પક્ષીઓનો અવાજ, આવન-જાવન અને વાસથી તે કામ સહેલું થઈ જાય છે. મને લાગે છે, પક્ષી સંરક્ષણનું આ એક કાર્ય એવું છે જ્યાં લોકોનો સહકાર, પક્ષીનિરીક્ષકોની મહેનત અને કોમ્પ્યુટર જેવાં આધુનિક ઉપકરણો-બધાંની જરૂર પડે.

ડો. ભવભૂતિ પારાશર્ય જ્યારે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તેમણે ધિરોટન ટાપુ પર કબૂત બગલાની (Grey Heron) માળા-વસાહત શોધી કાઢી હતી. ત્યારથી ખેડાનાં, ખાસ કરીને આણંદની આસપાસનાં જળાશયો પાસેનાં બગલા અને પાનબગલી (Bitterns) નાં પ્રજનનની વિગતો તેઓ મેળવતા રહ્યા છે. તેમનો ઉલ્લેખ થયો એટલે દરિયા કાંઠાના વિસ્તારમાં થતાં બગલા, ચમચા અને ધોળી કાંકણસારનાં પ્રજનનની વાત યાદ આવી. આ પક્ષીઓ અહીં થોડું વહેલું માળા બનાવવાનું શરૂ કરે છે, માર્ચથી. આપણે ખરેખર આ માળા-વસાહતોની ભાળ મેળવવા સઘન પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એમાંની કેટલીય ચેરનાં મોટાં વૃક્ષોના નાશ થતાં નાશ પામી. કદાચ આમ થતાં એ પક્ષીઓ સમુદ્ર કિનારાથી દૂર ગ્રામ વિસ્તારોની છૂટી છવાઈ ઝાડીમાં આવી ગયાં હોય તેમ લાગે છે. ભાવનગરમાં તો આમ સફળતાપૂર્વક બન્યું છે, જે ખરેખર વિરલ છે અને તે રીતે ઓળખાવું જોઈએ.

દરિયા કાંઠાની વાતથી મને કંઈક અસામાન્ય એવી બાબત ધ્યાનમાં આવી, સર્પઝીવની આ વિસ્તારમાં આવેલી વસ્તી વિષે. કચ્છના અખાતમાં આવેલાં ચેરનાં વૃક્ષો આ પક્ષીઓની માળાની જગ્યા છે. યોગ જ વર્ષો પહેલાં આ પક્ષીઓ ખૂબ જ વ્યાપક અને સામાન્ય હતાં. મીઠાં પાણીનાં જળાશયોમાં થતા પ્રદુષણને લીધે તથા આ જળાશયો અદ્રશ્ય થવાને લીધે આ પક્ષીની સંખ્યા ભયજનક રીતે ઓછી થવા લાગી. ૧૯૯૮માં આવેલા ઝંઝાવાતમાં ચેરનાં વૃક્ષોને ઘણું જ નુકશાન થયું. જે બચ્યાં છે તે સર્પઝીવની માળા-વસાહતો માટે ખૂબ જ અગત્યનાં બની રહેશે. સર્પઝીવ હવે અતિ વિરલ પક્ષીના જૂથમાં મૂકાયું છે, એવા સંજોગોમાં તેની કચ્છના અખાત કાંઠે આવેલી વસ્તી ખૂબ જ અગત્યની કહેવાય.

ગુજરાતમાં ચાર પ્રકારનાં ઢોંક માળા કરે છે. પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) અને ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork) વસાહતોમાં માળા કરે છે. ધોળીડોંક ઢોંક (Whitenecked Stork) એટલું વસાહતી (Colonial) નથી, જ્યારે કાળીડોંક ઢોંક (Blacknecked Stork) જે પહેલેથી ક્યારેય વધારે સંખ્યામાં ન હતાં, તેમનાં તરફ ધ્યાન વધુ કેન્દ્રિત થવાની જરૂર છે. પાંચમા દાયકામાં જસદણની ઉત્તરે ઘાસથી છવાયેલી ટેકરીઓ પર બાવળ પર મેં તેનો માળો જોયો હતો અને બીજા એક જોડી માળા સાથે જસદણના તળાવની બાજુમાં એક એકાકી બાવળ પર જોઈ હતી. ઝાડ ગયાં અને ઢોંક પણ. કચ્છના અખાતમાં મનમરૂડીનાં એક ખડકવાળા ટાપુ પર પીળીયાંચ ઢોંકની એક હરીભરી વસાહત છે. અહીંની, બીજા બધી સમુદ્રની વસાહતો છોડીને પક્ષીઓ જતાં રહે પછી, એટલે કે ચોમાસાની ઋતુ બરાબર જામી હોય ત્યારે આ ઢોંક પ્રજનન કરે છે. આ સિવાયની બીજા કેટલી માળા-વસાહતો હજી જીવંત હશે એ એક પ્રશ્ન છે. વિંછીયા (જસદણ) ની નજીક રેવણિયા જળાશય પાસે એક સુંદર મિશ્ર પક્ષીવસાહત હતી, જેની હવે માત્ર સ્મૃતિ જ બચી છે. વઢવાણ, લાપતર અને પાટડીની પરંપરાગત માળા-વસાહતોનું શું? ભાવનગરના 'પીલગાર્ડન'માં વધુ વૃક્ષો વાવવાની જરૂર છે, કારણ કે જૂનાં હવે સૂકાતાં જાય છે. એવું ના બને કે સારસની જેમ પીળીયાંચ ઢોંક પણ એક દિવસ હવામાં તરતો તરતો વિરલ પક્ષીઓની યાદીમાં પહોંચી જાય અને આપણે ઊંધા ઝડપાઈએ?

સૌથી વધુ જોખમમાં મૂકાયેલાં સારસ ઉપર હું વાત નહીં કરું કારણ કે, 'ગીર ફાઉન્ડેશને' હમણાં સારસ અને અન્ય 'કેન' ઉપર અભ્યાસ હાથમાં લીધેલો છે. વળી ડૉ. ભવભૂતિ અને શ્રી કંદર્પ એ અંગે વધુ કહી શકશે. અંતમાં હું એ વાતની નોંધ લેવાય તેમ ઈચ્છું છું કે, ભરતપુરની આંતરરાષ્ટ્રીય 'કેન' કાર્યશાળામાં મેં સારસની ઘટતી જતી સંખ્યા અંગે ચેતવણી આપી

હતી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેનાં અસ્તિત્વ સામે તોળાઈ રહેલા ભયનો મુદ્દો મુકાય તે માટે અથાગ પ્રયાસો કર્યા હતા.

૬૪૬, વસ્તુનિમિત્ત શો. સેક્ટર ૨૨, ગાંધીનગર. ડેન - ૨૩૧૧૬

(હિંગોળગઢ પાના ૨ થી)

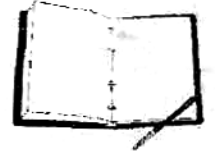
દેખીતું છે કે અગાઉ અહીં હતાં તેવાં વડ, પીપળ, આંબલી કે રજતરોહિડા જેવાં થોડાં સ્થાનિક વૃક્ષોને કાળજીપૂર્વક ફરી અહીં વાવવાં જોઈએ. વળી તેમનેય કુદરતી રીતે ઊગી શકે તેવા નાના વાંકળાઓના કિનારે વાવવાં જોઈએ. તે સિવાયનાં નવાં ઝાડ અહીં વાવવાની જરૂર નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં લગભગ સતત ફૂંકાતા રહેતા પવનો હિંગોળગઢમાં વધારે જોરદાર હોય છે. વગડામાં ફરતા માણસના માથા ઉપર ઝીણી જીવાત ઊડતી જોઈ છે ને? ગઢ ઉપર ચકરાવા લેતાં અબાબીલો (Common House Swift) ની ટોળીઓ તેવી લાગે. તેઓની અવનવી ઊડાન જોતાં હું ધરાતો નથી. બારી ભટકાવાનો અવાજ, ગઢની જૂની દીવાલો પર માળો કરવાની જગ્યાની વેતરણમાં ઊડતાં નકટાનો (Comb Duck) પડછાયો કે, પછી અચાનક આવેલો હવાનો કોઈ ઝપાટો - આ બધા નજીવા બનાવો છે. પણ એવાં ન જેવાં જોખમી કારણો કબૂતરો અને સુડાઓને પલકવારમાં અવકાશયાત્રીઓ બનાવી દે છે. તેમનો ભય સકારણ છે. કારણ ઊંચે ચડતા હવાના પ્રવાહોનો લાભ લઈ કોઈ કોઈ વાર શકરા (Shikra), ગરુડ (Eagle) કે શાહિન (Falcon) ઊંચે ચડે છે. આમ ઊડતું કોઈ પણ શિકારી પંખી ભયપંખીઓ માટે ખરેખર જોખમી છે. આવા વખતે કબૂતરો ટોળે વળી તેને ઘેરે છે અને તેનાથી ઊંચે ઊડવા કોશિશ કરે છે. ચિથિયારી કરતા સુડા એ અર્જવાવાળા પવનોનો લાભ લઈ ખાસા ઝડપી અને ચપળ બની કબૂતરો સાથે ભળે છે. શિકારી પંખીઓની આવી ઘુસણખોરી બે દાયકા પહેલાં હતી તેના કરતાં હવે વિરલ બની ગઈ છે. તે વખતે તો સાંસાગર (Bonelli's Hawk - Eagle) અને સાપમાર (Short-toed Eagle) કિલ્લાથી ઉગમણી સીધી ધારો પર કાયમ માળા કરતાં. તે તો ગયાં, પણ અગાઉ સામાન્ય હતાં તેવાં ગીધ (Whitebacked Vulture) પણ હવે દેખાતાં નથી. કિલ્લાના એકાદ ઝરૂખા ઉપર પરંપરાગત રીતે માળો કરતાં લગ્ગડ (Lagger Falcon) યુગલના આગમનની અમે હવે સચિત મને રાહ જોઈએ છીએ. કબૂતરો અને સુડાઓને તો પોતાની સાવચેતીમાં ઢીલા પડવાનું પાલવે જ નહીં, કારણ તેઓ શાહિનના મુખ્ય શિકાર છે. ક્યારેક ક્યારેક હવામાં થતા, શિકારી પંખીઓનાં સંવનનનાં દિનભર ચાલુ રહેતા નજારા અગાઉ આનંદપૂર્વક અમે આખો દિ' જોયા કરતા.

દર વરસે બત્તીઓથી આકર્ષાઈને જાતજાતની જીવાત રાતે ખૂબ અહીં આવતી. આ વરસે તે સમૂળગી દેખાતી નથી. આથી અમે ચિંતિત થયા છીએ. તેમની ગેરહાજરીમાં પંખીઓના ઝળુંબી રહેલા વિનાશની નિશાની તો નહીં હોય ને? વરસાદ વિનાનો આ લાંબો ગાળો પૂરો થયા બાદ શું બને છે તેનું ધ્યાન રાખવું પડશે. શું જીવાત નિષ્ક્રિય થઈને વરસાદની રાહ જોઈ રહી છે? વહેલા આવી ગયેલા જોરદાર વરસાદના પ્રત્યાઘાત રૂપે તેઓએ જણતર કરી નાખ્યું હશે અને પછીના વર્ષા વિલોણા આ લાંબા ગાળામાં મરી ખૂટી હશે? આસપાસના વિસ્તારમાં પરંપરાગત પાકોને બદલે સંકર કપાસનું વાવેતર ઉત્તરોત્તર વધતાં અને તેમાં જંતુનાશકો છંટાતાં આમ બન્યું હશે? વરસોવરસ જોવા મળતી અસામાન્ય જીવાત ખતમ થઈને નામશેષ બની ગઈ હશે? ગ્રામપ્રદેશના પર્યાવરણની નિષ્ક્રમ અવનતિ અને વનસ્પતિછેદન કારણભૂત હશે? અમ મોટેરાઓની નજરે, તોળાઈ રહેલા આપણાં પંખી ઓના સર્વનાશની આ ઝંધાણીઓ હોય તેમ લાગે છે. હવેનાં વરસોમાં આપણે બધાંએ ભેગાં મળીને કોઈક પરિણામજન્ય કાર્યક્રમ ઘડી કાઢીને તેમાં મચી પડવા સિવાય બીજો આરો નથી.

સી-૨, હરિઓમ એપા. ઘરબસ એન્ડ ઈન્ડિયા પ્રેસ ચેંડ, જીવજી પાર્ક, અમ. -૫૧.કેન ૬૭૬૨૬૦૬

❖ 'કચ્છનું પંખીજગત'માં ઉમેરો :

મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજીનો લેખ 'કચ્છનું પંખીજગત' ખૂબ જ માહિતીસભર રહ્યો. તેમાં તેઓના દીર્ઘકાલીન અનુભવની પ્રતીતિ થાય છે. હું તેમાં થોડો ઉમેરો કરવા માંગું છું.

મારા 'બી.એન.એચ.એસ.' તરફથી કરેલા અભ્યાસ દરમિયાન મેં અનેક સંશોધનો કરેલાં, તથા કચ્છનાં પક્ષીજગત માટે કેટલાંક નવાં સત્યો શોધી કાઢ્યાં હતાં.

મસ્કતી લટોરા(Grey Hypocolius) મેં વધુમાં વધુ ૧૫૦ ની સંખ્યામાં ફૂલે રખાલમાં જોયાં હતાં તથા ૯ પક્ષીને કડીઓ પહેરાવી હતી. તે અંગેનું સંશોધન પેપર મેં મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજી તથા શ્રી શાંતિભાઈ વરૂની સાથે 'ફોર્કટેઈલ'માં પ્રસિધ્ધ કર્યું હતું. આ અંગેનો લેખ મેં દિલ્હીથી પ્રસિધ્ધ થતા 'સુષ્ટિ' સામયિકમાં પણ લખ્યો હતો. ૧૯૯૯ માર્ચમાં ફૂલે રખાલમાં એ જ જગ્યાએ મેં ૨૫ પક્ષીઓ જોયાં હતાં. મને લાગે છે ભારતમાં ફૂલે રખાલ જ એક એવી જગ્યા છે, જ્યાં ઓકટો. થી માર્ચ સુધી મસ્કતી લટોરા જોઈ શકાય છે, પણ તેને માટે શ્રી મોહમ્મદ સાઈદાદુને ('બી.એન.એચ.એસ.'ના ભૂતપૂર્વ સ્થાનિક મદદનીશ) મળવું જરૂરી છે, નહીં તો તેમને ધક્કો પડે. ફૂલે ઉપરાંત કચ્છમાં સિંદરોડી, લખપત, લાયજા અને પિંગળેશ્વરમાં અમે (મારા ઉપરાંત શ્રી શાંતિલાલ વરૂ, કવિ તેજ, અશ્વિન પોમલ તથા પ્રતાપ સેવક) મસ્કતી લટોરા જોયો છે. શ્રી જે.સી. ડેનીયલ દ્વારા શ્રી સલીમ અલીના 'Book Of Indian Birds' ની જે નવી આવૃત્તિ બહાર પડી, તેમાં આ જાતિનો ઉલ્લેખ જ નથી. હું ઈચ્છું કે, તેની ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં તેનો સમાવેશ થાય.

અમે છેલ્લાં દસ વર્ષથી ફૂલેમાં મસ્કતી લટોરા જોઈએ છીએ. શ્રી શબ્દર મલિકે તેઓની નિરીક્ષણનોંધમાં જે 'ગાઈડ' નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બીજું કોઈ નહીં, પણ શ્રી મુહમ્મદ સાઈદાદુ છે કે, જેણે મારી સાથે ફૂલેમાં છ વર્ષ કામ કર્યું હતું. મુહમ્મદભાઈને 'બન્ની'નાં પક્ષીજીવન વિષે સારી માહિતી છે. જેઓને 'બન્ની' વિસ્તાર અને ફૂલેની મુલાકાત લેવી હોય તેઓ શ્રી મુહમ્મદ સાઈદાદુનો આ સરનામે સંપર્ક કરી શકશે. (ફૂલે, છારી ગામ, તા.નામત્રાણા, કચ્છ, પીન-૩૭૦૬૬૫). હું પણ કચ્છનો પ્રવાસ કરતા કોઈ પણ પક્ષીનિરીક્ષકને મદદ કરવા તત્પર છું.

યુ.એસ.એ.ની 'કીંગ બર્ડ ટુર્સ' ના મી.બેન.કીંગ 'ફોર્કટેઈલ' નો અમારો 'મસ્કતી લટોરા' ઉપરનો લેખ વાંચી, તે અને સ્થાનિક પણ લુપ્ત થઈ રહેલી કાબરી રામચકલી (Whitewinged Black Tit) જોવા આવ્યા હતા. મેં કાબરી રામચકલી વિષેનો લેખ ડૉ.રહેમાની સાથે 'ફોર્કટેઈલ' માં લખ્યો હતો.

પક્ષીઓની અન્ય જાતિઓ, જેના ઉપર મેં તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે તે નીચે મુજબ છે. જેઓને વધુ માહિતી જોઈતી હોય તે મને લખી શકે છે.

- (૧) મોટી વાબગલીની(Caspian Tern) ભારતની એક માત્ર માળા વસાહત શ્રી શાંતિભાઈ વરૂ તથા શ્રી પ્રવીણ મજીઠિયા સાથે ૧૯૯૪ માં કચ્છના નાના રણમાં શોધી હતી.
- (૨) નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) ની એક માત્ર માળા-વસાહત મેં ૧૯૯૩ માં લુણા સરોવર (કચ્છનું મોટું રણ) પાસે શોધી હતી.
- (૩) કાબરી રામચકલીની ઉપસ્થિતિ તથા પ્રજનન વિષે કચ્છ તથા રાજસ્થાનમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. નવે. ૧૯૯૯માં, દક્ષિણ ભારતના બિલિગિરિરંગન પહાડો પર આ જ પક્ષીની તેને પ્રતિકૂળ એવા પર્યાવરણમાં જે વસ્તી છે (Relict Population), તેનો અભ્યાસ કરવા જવાનો છું.
- (૪) ૧૯૯૦ માં છારી ઢંઢ પાસે ગાજહંસનું (Greyleg Goose), એક પક્ષી, કુંજના (Common Crane) ના ટોળા વચ્ચે જોવા મળ્યું હતું.
- (૫) ૧૯૯૦ માં ઘઉંલી મુરઘાબીના (Marbled Teal) ૨૦૦ જેટલાં પક્ષી છારીઢંઢ પાસે શ્રી નવિન બાપટ અને શ્રી અસદ અપ્તરની સાથે જોયાં હતાં.

(૬) ૧૯૯૬ માં મુંબઈમાં 'Conservation of Avifauna of Grasslands & Wetlands' ઉપર ભારતેલા આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં 'કુંજ અને તેના કચ્છના રહેકાણ' ઉપર, સંશોધન પત્ર રજૂ કર્યું.

અમે જે પર્યાવરણ સંરક્ષણ કેન્દ્ર ચલાવીએ છીએ તેમાં કચ્છના વન્યજીવન તથા ઝાડપાન વિષે માહિતી એકઠી કરીએ છીએ, અમે પ્રકૃતિ શિક્ષણ શિબિરો પણ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજીએ છીએ. અમે મોટા પાયે વૃક્ષારોપણ પણ કરીએ છીએ. હું ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષકોને અમારા કેન્દ્રની મુલાકાત લેવા આમંત્રણ આપું છું.

જે.કે.તિવારી

❖ 'વાઈલ્ડ-લાઈફ ફોટોગ્રાફી' માટે 'લાયસન્સ' !

હમણાં 'એમેચ્યોર ફોટોગ્રાફર' નો અંક હાથમાં આવતાં એક વિગત વાંચી આશ્ચર્ય અને આનંદ થયો. બ્રિટનના ૧૯૮૧ના 'કન્ટ્રીસાઈડ વાઈલ્ડ લાઈફ એક્ટ' મુજબ અમુક ગાળાનું અમુક પક્ષીઓની ફોટોગ્રાફી કરવા લાયસન્સ લેવું પડે, તેવું જણાવ્યું છે. આ કાયદાનું ઉલ્લંઘન થાય તો ફોજદારી ગુના હેઠળ સજા થાય.

'લાયસન્સ' માટેનાં પણ કેટલાંક ધોરણો નક્કી થયાં છે. ફોટોગ્રાફરનું ફોટોગ્રાફીનું જ્ઞાન ચકાસવામાં આવે. તે ક્યા 'લેન્સ'થી ફોટો લેવાના છે તેની પૂછપરછ કરવામાં આવે. તેની પાસે કોઈ જૂના ફોટો હોય તો તે રજૂ કરવા પડે. આ ઉપરાંત તેનું 'વાઈલ્ડ લાઈફ' નું, ખાસ કરીને જે પક્ષીની ફોટોગ્રાફી કરવી હોય તેના વિષેનું જ્ઞાન ચકાસવામાં આવે. આ બધામાંથી પસાર થયા પછી જ તેને 'લાયસન્સ' મળે.

આ વિગત વાંચીને મને ત્રણેક વર્ષ પહેલાંનો મારો નળસરોવરનો અનુભવ યાદ આવી ગયો. નળસરોવરના કિનારે મેળા જેવું વાતાવરણ હતું. ઘોડેસવારી, ચગડોળ, ક્રિકેટની રમત, ચા-નાસ્તાની લારીઓ સાથે સંપૂર્ણ મનોરંજનનો માહોલ ઊભો થયેલો હતો. આટલો મોટો જનસમૂહ એટલે કોલાહલ પણ ખરો અને ઠેર ઠેર કચરો પણ ખરો. સુરક્ષિત અભયારણ્ય પાસે આટલું વરવું દ્રશ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ?

મને લાગે છે અભયારણ્યોની સાચવણી માટે જેમને ખરેખર રસ છે તેવા સભ્યોનાં મંડળ રચી અને તેમને આયોજન સોંપવું જોઈએ. આ બધાની સાચવણી એ નઘરોળ સરકારી તંત્રની હેસિયતની બહારની વાત છે, એ જેટલું વહેલું સમજાશે એટલું પર્યાવરણને ઓછું નુકસાન થશે.

દિનુભાઈ દવે,

સંચાલક, શારદામંદિર હાઈસ્કુલ, શ્રેયસ કોર્સિંગ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

❖ 'Birds of Indian Subcontinent' by Grimmet, Inskipp & Inskipp વિષે વધુ અભિપ્રાયો :-

➤ વિહંગ અંક-૩ (વર્ષ ૨, વર્ષા '૯૯) માં શ્રી ચિનુભાઈ પંચાલ લિખિત ઉપરોક્ત પુસ્તક વિષેના અભિપ્રાય દ્વારા આ પુસ્તક જાણે ખામીઓથી ભરેલું હોય તેવી એકતરફી છાપ પડે છે. હું તેનાં કેટલાંક ઊજળાં પાસાં તરફ ધ્યાન દોરવા માંગું છું, જેથી પક્ષીનિરીક્ષકો આ નવા મહેમાન તરફ નકારાત્મક પૂર્વગ્રહ ન રાખે. ચિત્રોની ગુણવત્તા ઘણી સારી છે. 'ફિલ્ડ'માં ઓળખવાં અઘરાં એવા કેટલાંક પક્ષીસમૂહોમાં (દા.ત શિકારી પક્ષીઓ, પેણાં, વાબગલીઓ તથા ધોમડા) તેમની જાતિ (નર/માદા) તથા જુદી જુદી વૃદ્ધિ અવસ્થા (Growth Phase)ને લગતાં ચિત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં આપેલાં છે.

અબાબીલ (Swift) જેવાં પક્ષીઓ વધુ પડતાં વ્યોમવિહારી હોઈ તેમનાં બેઠેલી સ્થિતિમાં ચિત્રો ન આપ્યાં હોય તો તે મોટો દોષ ન ગણાય. વળી ઘણાં પક્ષીઓ, જેમ કે તારોડિયાં (Swallow), ચિલોત્રા (Hornbil), બતકો તથા હંસ અને કેટલાંક શિકારી પક્ષીઓનાં બેઠેલાં તેમજ ઉડયન કરતાં, એમ બંને પ્રકારનાં ચિત્રો આપેલાં છે. સમગ્રતઃ ચિત્રોની ગોઠવણી સુઘડ છે.

વાંસદાના જંગલમાં જોવા મળેલા અપુષ્પ વયનાં સુહાગણ (Tragon)ની ઓળખાણ પાકી કરવા માટે આ પુસ્તકમાં આપેલું અપરિપક્વ નું ચિત્ર અત્યંત ઉપયોગી થયું. કદાચ હાલમાં ઉપલબ્ધ એવી અન્ય કોઈ 'ફિલ્ડ ગાઈડ' દ્વારા આવી મદદ મળી શકત નહીં. સર્પગ્રીવ (Darter) ની પિરોટન ખાતેની માળા-વસાહત વિષે લખાણમાં (Text) ઉલ્લેખ થયો જરૂરી હતો. પક્ષીવ્યાપ (Bird distribution) ના નકશામાં તેના સમાવેશની અપેક્ષા વધુ પડતી કહેવાય. મોટો જમાદાર (Greater Adjutant) તથા કાળી વાબગલી (Black Tern) જેવા વિરલ/રખું (Rare/Vagrant) પક્ષીઓ માટેના વ્યક્તિગત 'રેકોર્ડ' નો સમાવેશ કરાયેલો છે, જે આ પુસ્તકના લેખકોનો પરિશ્રમ બતાવે છે.

'ફોરેસ્ટ સ્પોટેડ ઓલેટ' (Forest Spotted Owlet) જેવા ખતરામાં આવી પડેલા અસામાન્ય પક્ષીઓની બાબતમાં છેલ્લામાં છેલ્લી પુનર્ખોજને (Rediscovery) લગતી માહિતીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. નવી શોધખોળોને આધારે શોધાયેલાં નવા નામોનો વપરાશ અસ્થાને ન ગણાય. વિજ્ઞાનમાં 'જૂનાં'ના સ્વીકારની સાથે 'નવા' ની મહત્તા ન જોખમાય તે જોવું જોઈએ. વળી જૂના સ્વીકૃત નામો (અંગ્રેજી/લેટિન) આપેલાં જ છે.

આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પરનું 'ધોરડ' અને તેનાં ઘસિયા મેદાનનાં આવાસનું ચિત્ર ભારતનાં આ જ હરોળના અન્ય પુસ્તકોનાં મુખપૃષ્ઠો પરનાં ચિત્રો કરતાં વર્તમાન સમયમાં વધુ યોગ્ય લાગે છે. પુસ્તકના લેખકો પોતે જ આ પુસ્તકને 'ફિલ્ડગાઈડ' હોવાનું પ્રારંભમાં સૂચવે છે, એટલે 'અલી અને રિપ્લે' ની 'હેન્ડબુક' નું સ્થાન અનન્ય જ રહે છે. સમય પસાર થવા સાથે આ પુસ્તકના ગુણદોષોનો વધુ ખ્યાલ આવશે.

કેતન ટાટું

શ્રી ચિનુભાઈ પંચાલના જાણ્યા પ્રમાણે જો આ નવા પુસ્તકમાં માળા અને બચ્ચાં ઉછેરની ઝીણવટભરી વિગતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે તથા નકશાનું કદ મોટું કરવામાં આવે તો પુસ્તકનું કદ ઘણું મોટું થઈ જાય. અત્યારે જ આ પુસ્તક 'ફિલ્ડગાઈડ' તરીકે મોટું લાગે છે. વળી સલીમ અલી ના પુસ્તકના દસ ભાગ એ સંદર્ભ ગ્રંથ છે. તેની સાથે આ નવા પુસ્તકની સરખામણી જ ન હોઈ શકે.

કદાચ કોઈ ભૂલ આ પુસ્તકમાં હોય તો તે જરૂર કરતાં વધુ આપવાની છે. પક્ષીનાં ચિત્રોમાં અપુષ્પ (Juvenils) અને અપરિપક્વ (Immatures) ના ચિત્રોથી થોડો ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. વળી નકશામાં પક્ષીના પ્રજનન વિસ્તારો જે કાળા રંગથી દર્શાવેલા છે, તે સિવાયના બીજા વિસ્તારો, જે જુદી જુદી રીતે બતાવેલા છે તે ખૂબ ઝાંખા છે, એટલે નકશાની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ જાય છે.

સર્પગ્રીવ (Darter) ની બાબતમાં માત્ર પિરોટન જ નહીં પણ આખા સૌરાષ્ટ્રમાં કાળો રંગ હોવો જોઈતો હતો. આ સિવાય કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં વન લેલા (Jungle Babbler) ની હાજરી જે ખોટી રીતે બતાવી છે તે વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. ભૂલો કાઢવા બેસીએ તો ઘણી નીકળે, પણ આટલા મોટા કાર્યમાં ભૂલરહિત કેવી રીતે રહી શકાય ?

અને છેલ્લે, શું આ પુસ્તક વસાવવું જોઈએ ? હા, નવી પેઢીએ લેવું જોઈએ, પણ હું નહીં લઉં. મારામાં તેનું વજન ઊંચકવાની શક્તિ નથી અને આ ઉંમરે મારે નવાં નામ નથી શીખવાં એના કરતાં ૨૦૦૦ રૂ. માં સારું 'બાઈનોસ્ક્યુલર' વસાવીશ. જેથી એક ફૂલ્કી (Warbler) અથવા એક ધાનચીડી (Pipit) બીજાથી કંઈ રીતે જુદાં પડે છે તે વધારે સારી રીતે જાણી શકું. હા, એ લોકોને ધોતાનો સાથી શોધવા માટે કોઈ 'ફિલ્ડગાઈડ' ની જરૂર નથી પડવાની !

લલકુમાર ખાયર

✻ ટિલોર (Houbara) સામે જોખમ :-

'વિહંગ'ના અંક ૩, વર્ષ ૧૯૯૮માં 'નિરીક્ષણ નોંધ'માં

શ્રી ભરત રૂઘાણીનું ટિલોર પરનું લખાણ વાંચી આનંદ થયો. આ રીતે ગુજરાતમાં પક્ષીનિરીક્ષકો આપણાં સ્થાનિક તેમજ યાયાવર વિરલ પક્ષીઓમાં રસ લે તે અગત્યની બાબત છે.

લખાણ સાથે આપેલી બે તસવીર પૈકી એકમાં પક્ષી થોડું ચાલી છુપાઈ જવાની કોશિશમાં છે. બીજામાં તે જમીન પર દબાઈને બેસી ગયું છે. જોખમથી બચવા માટેની ટિલોરની આ ખાસિયત છે. મનુષ્ય, બાજ જેવાં પક્ષી કે શિકારી જનવરથી બચવા માટે એ આવી કીચિયો અજમાવે છે. અમુક સમયે તો એ આસપાસની જમીન, ઝાંખરાં અને ઘાસની આડકામાં એવું તો ભળી જાય છે કે તેને શોધવું મુશ્કેલ બને છે. કોઈવાર જોખમ વધુ નજીક આવતાં તે થોડું દોડીને ઊડી જાય છે.

ટિલોર મોટે ભાગે ખુલ્લી રેતાળ, ઘાસીઆ જમીન પર રહેવાનું પસંદ કરે છે. અમુક અંશે તે થોડી પથરાળ જમીન પર પણ જોવા મળે છે. મોટે ભાગે તે સિંધ અને બલુચિસ્તાન ઉપરાંત કચ્છ, ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. કચ્છમાં તેને 'શિયાળુ ટિલોર' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે જ્યારે ખડમોરને (Lesser Florican) 'ચોમાસુ ટિલોર' કહે છે.

ટિલોર (Houbara) મુખ્યત્વે રશિયામાં જે મધ્ય એશિયાનો ભાગ છે ત્યાં, અરબ સમુદ્રથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં આવેલા કુજિલકૂમ રણવિસ્તારમાં બચ્ચાં ઉછેરે છે. બલુચિસ્તાનમાં પણ તેનું પ્રજનન થાય છે. આ પક્ષીનો વ્યાપ પહેલાં આરબ દેશો અને ઈઝરાયેલ સુધી હતો, પણ અત્યારે તે વિરલ છે. અમુક આરબ શાખો બાજદારીના શોખીન હોવાથી, મોટા પ્રમાણમાં બાજો વડે તેનો શિકાર કરાવતાં તેને વિનાશના આરે લાવી દીધું છે. શિયાળાની શરૂઆતમાં જ્યારે ટિલોર બલુચિસ્તાન પહોંચે છે, ત્યારે દર વર્ષે લગભગ ૩૦૦૦ થી ૪૦૦૦ પક્ષીનો શિકાર થાય છે. અને લીધે આપણે ત્યાં આવતાં પક્ષીઓની સંખ્યામાં પણ ઉત્તરોત્તર ઘટાડો થતો રહ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આ વિનાશક કાર્યની ટીકા થતી રહી છે. પાકિસ્તાનને આ પ્રવૃત્તિ ઉપર રોક લગાવવા અનુરોધ થયા છે, પણ પાકિસ્તાનને એ અદબક ધન આપતા આરબ દેશોને નારાજ કરવાનું પોસાતું નથી.

બીજા પ્રદેશોનો મને ખ્યાલ નથી, પણ કચ્છમાં ટિલોરના આગમન અને સંખ્યાનો ઉલ્લેખ કરું તો જ્યાં અગાઉ સમુદ્ર તટ નજીકના રેતીવાળા વિસ્તારોમાં અમુક સ્થળોએ ૪૦-૫૦ કે તેથી વધુ સંખ્યામાં ટિલોર જોવા મળતાં, ત્યાં આજે ૪ થી ૫ પક્ષીઓ માંડ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

જેમ સમય ગયો તેમ ટિલોર જેવાં ખુલ્લાં સ્થળોમાં રહેનારાં પક્ષીઓનાં રહેણાંક સ્થળો સાથે પણ મનુષ્યે ચેડાં કર્યાં છે. દરિયા કિનારા નજીકના રેતીના ઢૂંઆ પર જંગલ ખાતા દ્વારા વ્યાપક પ્રમાણમાં ગાંડા બાવળનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું. આજે એ બાવળ એટલો તો ફેલાઈ ગયો છે કે, જમીન પર રહેનારાં પક્ષીઓ ત્યાંથી અદૃશ્ય થતાં જાય છે.

આજે વિકાસના નામે પર્યાવરણને જે પારાવાર નુકસાન થઈ રહ્યું છે તેની સામે લોકોએ, વિચારશીલ વ્યક્તિઓએ ઠેર ઠેર એક ભુલદ અવાજ ઉઠાવવાની તાતી જરૂર છે. મારા મિત્ર અને આ બધી બાબતોમાં મારાં કરતાં અનેક ગણું વધુ જ્ઞાન ધરાવતા શ્રી લલકુમારભાઈએ જે મંતવ્ય રજૂ કર્યાં છે તેની સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત થાઉં છું. હું એક વાત ઉમેરીશ કે અમારું પ્રદાન નિરાશાજનક છે એટલું જ નહીં, પરંતુ જ્યારે જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે ત્યારે અમે મૌન સેવ્યું છે.

હું પોતે દઢતાપૂર્વક માનું છું કે, વિકાસ જરૂરી છે અને તેનો વિરોધ ન થાય, પણ તે પ્રક્રિયાથી થતાં પર્યાવરણીય નુકસાન સામે લાલબત્તી ધરવી જોઈએ. સાથે સાથે તે નુકસાન કેમ ટાળી શકાય અથવા તેનું પ્રમાણ કેવી રીતે ઓછું કરી શકાય અને જે નુકસાન અનિવાર્ય હોય તેને પાછળથી કંઈ રીતે દુરસ્ત કરી શકાય તે વિષેની બેધડક રજૂઆત કરવી જોઈએ.

મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી,
જ્યુબીલી માઉન્ટ-૩, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

'વિહંગ'નો 'વધો' અંક મળ્યો, વાંચી આનંદ થયો. સાંપ્રતકાળની એક દયાજનક તાસીર એ છે કે, માનવી આની સુંદર સૃષ્ટિના સરજનહારને ચીસરી ગયો છે. તેના આ રમણીય સર્જનથી પણ વિખૂટો પડી ગયો છે. કોયલનો ટહુકાર અને મોરનો કેકારવ સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય કેટલાંનું? આપણી પક્ષીસૃષ્ટિ કેટલી સમૃદ્ધ છે! માનવી એનું સાન્નિધ્ય સાધે તો !?

નિપુણ પંડ્યા, સુરત

'વિહંગ' નો અંક-૩ જ્યારે મને મારા મિત્ર યોગેન્દ્ર શાહે આપ્યો, ત્યારે આપ નહીં માનો પણ હું રસ્તા ઉપર જ એ અંક વાંચી ગયો. મને લાગે છે કે મારી જે શોષ હતી તે આપના 'વિહંગ' દ્વારા પૂર્ણ થઈ છે. તેમાંની માહિતી ખૂબ જ સરસ અને વિચારવા લાયક છે. શ્રી લવકુમાર ખાચરનો લેખ આજના પર્યાવરણવાદીઓને લાલજતી સમાન છે.

ચીકુ વોરા, સુરેન્દ્રનગર

We along with our families are indeed happy to receive interesting, informative and nicely prepared Vihang' regularly. No doubt, it has rich contents, always. Keep it up.

We are wondering how 'Abhiyan Junkel' could be useful to 'Vihang' family. We will be more than happy to receive suggestions from you for the same.

Manoj Badheka, Chintak Patel Ahmedabad.

'વિહંગ'નો ત્રીજો અંક વાંચવાની ખૂબ જ મજા પડી. પક્ષી નિરીક્ષકો વચ્ચેના આ સેતુની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ ઘાય તેવી શુભેચ્છાઓ. શ્રી મહેતા બહેનોનો લેખ વાંચી, મારી ટૂંક સમય પહેલાંની જ, ભીલવસીમાં લીધેલી તેઓની મુલાકાત તાદશ થઈ. કોઈ પણ ઓળખાણ વિના ગયા હોવા છતાં અમને ખૂબ જ પ્રેમ અને ઉમળકાથી તેઓએ આવકાર આપ્યો. તેઓનાં પક્ષીનિરીક્ષણના અનુભવો અને હિન્દુસ્તાનભરના પ્રવાસોની વાતો કરતાં સમય ક્યાં પસાર થઈ ગયો ! તેઓનો મેળાપ મારા જીવનનો ખૂબ જ મહત્વનો અને સુખદ પ્રસંગ બની રહ્યો.

શ્યામા શોધન, અમદાવાદ.

ગુજરાતમાં સમ ખાવા પૂરતું આ એક જ ગુજરાતી પક્ષી ગ્રંથસ્ત છે. મારી શુભેચ્છા આપની સાથે છે.

ભૂપેન્દ્ર શેઠ, જામનગર

મારી પક્ષીઓનો અવાજ રેકોર્ડ કરેલી (ખામીઓ, ત્રુટીઓ બદલ શમા કરશો) એક સુંદર કેસેટ આપણા પંખી પ્રેમીઓના સદુપયોગ માટે સપ્રેમ ભેટ મોકલાવું છું, તે સ્વીકારશો. સર્વ પક્ષીનિરીક્ષકોને મારા ભાવવંદન.

વિધીનભાઈ એચ.વેંદ, ભાવનગર

'વિહંગ' નામનું સાહસ જાણ્યું, માણ્યું અને મમળાવ્યું. ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. ગુજરાતનાં પક્ષીઓ, પક્ષી અભ્યાસુઓ અને પક્ષીનિરીક્ષકોના સેતુ

જેવું 'વિહંગ' 'વિનામૂલ્ય' કેમ? માતૃભાષામાં માહિતી મળવી એ એક ગૌરવની વાત છે.

રાજુ વ્યાસ, વડોદરા

હું 'ગુઓલોજી' વિભાગ, 'સ્કૂલ ઓફ સાયન્સીસ'માંથી 'વાઈલ્ડલાઈફ' વિષય સાથે અનુસ્નાતક થયેલો વિદ્યાર્થી છું. 'વિહંગ' વાંચીને ખૂબ જ આનંદ થયો. પક્ષીનિરીક્ષકોને જોઈતી તમામ માહિતી તેમાંથી મળી. પક્ષીઓનાં જુદાં જુદાં રહેઠાણો વિષે જુદા જુદા વિસ્તારોમાંથી આવતી માહિતી ખૂબ જ રસપ્રદ લાગી.

ગયા વર્ષે કેંડલામાં ત્રાવાએડું આવ્યું હતું ત્યારે ઘણાં પક્ષીઓ વીજળીના તારને અથડાઈને મરી ગયાં હતાં. અમે સૂરજભારી નજીક ૩-૪ કિ.મી. ચાલીને મરેલા પક્ષીઓની ગણતરી કરી, ત્યારે કુલ ૨૬૦ જેટલાં પક્ષીઓ થયાં. તેમાં ચમચા (Spoonbill), પીળીચાંચ ઢોક (Painted Stork) તથા હંજ (Flamingo)નો સમાવેશ થતો હતો.

મુકેશ તેવી, અમદાવાદ

'વિહંગ'નું નામ પણ ખૂબ ગમ્યું અને કામ પણ. એવું નથી કે વખાણ જ કરવાં, પણ ખરેખર હવે પછીના અંકની રાહ આતુરતાપૂર્વક જોવી પડે છે.

મહેન્દ્રસિંહ જાડેજા, રાજકોટ

'વિહંગ' માટે આપ સર્વેની જહેમત દાદ માંગી લે તેવી છે. ગુજરાતની પક્ષીપ્રેમી પ્રજા માટે 'વિહંગ' આગીવાદરૂપ રહ્યું છે. પક્ષીપ્રેમીઓ કુદરતના ખોળે ક્યાંક મળે તો કેવું? આવું થયે તો જિલ્લાવાર આ પ્રવૃત્તિનું વ્યવસ્થિત 'નેટવર્ક' મોકલવશે.

રશ્મિન જોષી, આણંદ

હું મારા મિત્રો તથા 'સ્કાય ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ', કેશોદ, અગામી મુંઠપ્પીમાં ઊભા રહેતા તમામ ઉમેદવારોને પહેલાં શુભેચ્છા પાઠવીશું. સાથે સાથે, પ્રકૃતિના રક્ષણ માટે તેમની લાગણી ઢંઢોળીશું. જીતેલા ઉમેદવારોને અભિનંદન આપી અને ફરી પ્રકૃતિ સંરક્ષણ માટેનું વચન માંગીશું. 'વિહંગ' આ બાબતે અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે. દરેક મિત્રને 'વિહંગ' દ્વારા અપીલ કરશો.

કલ્પેશ રાવળ, જેતપુર

'વિહંગ'નો અંક મળ્યો. સુંદર, સરસ અને સુરચિપૂર્ણ. અભિનંદન ! પ્રકૃતિની ચાહનાને શબ્દદેહ આપી આપ ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યા છો.

સુરેશ કાપડિયા, અમદાવાદ

'વિહંગ'માં આવતી નિરીક્ષણ નોંધ ખૂબ જ લાભદાયી બને છે. ક્યાં, કોણે નવા પક્ષીઓ જોયાં તે જાણી શકાય છે. નવાં સ્થળની જાણ ઘાય છે. ક્યારેક ત્યાં પક્ષીદર્શન અર્થે જઈ શકાય. શ્રી લવકુમાર ખાચરનો 'વિહંગાવલોકન' લેખ ખૂબ ગમ્યો. તેમનું મંથન સમજી શકાય તેવું છે. સમૃદ્ધિ અને અર્થલક્ષી સમાજની ગતિ કેમ કરી રોકી શકાય ?

સુધા, તરૂ, સુહાગમહેતા, ભીલવસી (જિ. નર્મદા)

'વિહંગ' વાંચીને અતિ આનંદની લાગણી અનુભવી. પક્ષીનિરીક્ષકોને એક તાંતણે બાંધતું પ્રથમ સામયિક છે. અભિનંદન ! હું પણ આપના આ

અભિયાનમાં સામેલ થવા ઇચ્છું છું.
બંકિમ ભટ્ટ, સણોસરા (જિ. ભાવનગર)

હું હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છું. ૫૬ વર્ષની ઉંમર પક્ષી જોવાનો શોખ ખરો. પણ દૂરબીન ખરીદી શક્યો નથી. નિરીક્ષણ કરું, ઓળખવા પ્રયાસ કરું. ૧૯-૫-૯૯ ના રોજ વડોદરાથી પાછા ફરતાં ભે-ત્ર જા સ્થળોએ પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં વીસેક પક્ષીઓ જોયાં. પક્ષીઓની આ નાની નોંધ મારે માટે ખૂબ જ આનંદ આપનારી નીવડી. મારાં પત્ની અલકાબેનને પણ પક્ષીઓની ચાલવાની ઢબ, ઊડવાની લઢણ, વિવિધ અવાજ વગેરેની ઓળખ-જાણકારીમાં મજા આવી. 'વિહંગ'ને ઊડતું રાખજો, અમને લાભ આપજો. સુંદર કામ બદલ ફરી અભિનંદન !

રમેશ પંડ્યા, જુનાગઢ

I am receiving 'Vihang' regularly. It is very good and also helpful to me. I wish you all the best.

Jayant Machchhar, Gandhinagar

I congratulate you for improving quality and look of 'Vihang'. It was indeed a matter of pleasure going through each and every write up on the birdlife of Gujarat. The addresses given of the bird enthusiasts in 'Vihang' would act as a bridge for the birdwatchers of Gujarat.

The account of birds in their farmland by three nature lover sisters inspires me a lot. I congratulate for having chosen the natural place Bhilwasi as their abode. The list of species seen by them is very interesting. I hope one day I would visit their place with my family and be their guest.

J.K. Tiwari, Sanghipuram (Kutch)

આપની પત્રિકા 'વિહંગ' જોઈ અત્યંત આનંદિત થયો છું. હું પંટલાદની કૉલેજમાં જીવવિજ્ઞાનના વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કરી રહ્યો છું. 'સમર્પણ' નામે વિદ્યાર્થીઓનું પ્રકૃતિ મંડળ ચલાવી રહ્યો છું. ખેડ જિલ્લો પક્ષીઓની વિવિધતા પરાવતો હોવાનો અહેસાસ અહીં કાર્ય કરીને થવા લાગ્યો છે. 'વિહંગ' વડે અમને ઘણી માહિતી મળી રહેશે.

કે.બી. અંજારિયા, પેટલાદ

'વિહંગ' વાંચતાં ખૂબ જ આનંદ માણ્યો. પક્ષીઓ વિષેની માહિતી મળી તથા પ્રકૃતિ તરફની જિજ્ઞાસા જાગૃત થઈ. 'વિહંગ'ની માહિતીથી ખૂબ પ્રભાવિત થાઉં છું.

જયપ્રકાશ પટેલ, અમદાવાદ

થોડાંક સૂચનો.....
'વિહંગ'ના મથાળા પર થોડાં ઊડતાં પક્ષીનાં રેખાંકન હોય તો? 'ન્યુઝપેપરમાંથી...' એવો કાયમી વિભાગ શરૂ કરી શકાય? દરેક અંકમાં પક્ષીઓની એક-બે જાતિ વિષે ઊડાણપૂર્વક માહિતી આપી શકાય. બને તો દ્વિમાસિક કરવું જોઈએ.
ડૉ. આર.બી. ચૌહાણ, સુરત.